

Radovan Brlečić - Radek

TRI PUTOPISNE PRIČE

*o povijesnim i inim putositnicama
iz Prigorja, Hrvatskog zagorja i s Čičarije*

Mala biblioteka „Dragutin Domjanić”, 120. knjiga

Nakladnik

Pučko otvoreno učilište Sveti Ivan Zelina

Za nakladnika

Vesna Bičak-Dananić

Urednik

Marijan Grakalić

Lektura i korektura

Marina Žilavec

Likovno rješenje naslovnice

Nada Žiljak

Autori fotografija

**Valentina Ciganić, Krešimir Filipec, Martin Marečić,
Zoran Osrečak i Radovan Brlečić**

Grafičko oblikovanje

Zoran Osrečak

Tisak

Tiskara Zelina d.d., Sv. Ivan Zelina

Tiskano u 250 primjeraka

ISBN 978-953-8470-06-6

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 001205338.

Radovan Brlečić - Radek

TRI PUTOPISNE PRIČE

*o povijesnim i inim putositnicama
iz Prigorja, Hrvatskog zagorja i s Čičarije*

Sveti Ivan Zelina, studeni, 2023.

Za Emu i Laru, Leona i Patrika

Proslov

Putopisanje o landranju dijelovima Prigorja i Hrvatskog zagorja, dvama zemljopisno susjednim, krajobrazno i u svakom drugom pogledu prisposodbnim krajevima, te Ćićarijom dvjesto kilometra udaljenoj od njih različitoj Istri, no ne toliko različitoj koliko se čini na prvi pogled, nije slučajan odabir.

Što me potaknulo? Ponajprije moja zanesenost njima koja se rodila za življenja u nekom dijelu mog života u svakom od tih krajeva. Toliko snažna da se ćutim i Prigorcem i Zagorcem i Istraninom. U Svetom Ivanu Zelini *Prigorec* sam. Landram li Zagorjem, ja sam Zagorec. A kada na riječkoj obilaznici za sobom ostavim odmorište Vrata Jadrana, ćutim se Istrijanom.

Po etimologiji prigorje je svaki kraj pri nekoj gori, onaj na njezinoj prednjoj, prisojnoj strani, za razliku od zagorja koje je kraj za gorom. No toponimi Prigorje i Hrvatsko zagorje odnose se na prostor između rijeke Drave na sjeveru i Save i Kupe na jugu te između Kalnika i Ravne gore na istoku i Plješivice na zapadu.

Prigorje je poput lančića od maslačka što su ih plela djeca u vrijeme prije interneta. To je više ulančanih prigorja koja nose nazive prema imenu nekog od naselja, u pravilu upravnog središta - općine ili grada - ili pak po imenu gore pod kojom jesu. Tako se, idući za suncem od istoka na zapad, susrećemo s nazivima kalničko ili križevačko Prigorje, zelinsko Prigorje, kašinsko Prigorje, sesvetsko Prigorje, zagrebačko Prigorje, brdovečko Prigorje, samoborsko Prigorje i plešivičko ili jaskansko Prigorje.

Za razliku od prigorja koja se longitudinalno pružaju jedna za drugim od Kalnika do Plešivice, Hrvatsko zagorje, prostorno gotovo široko koliko i dugačko, smjestilo se između Medvednice na jugu i rijeke Drave na sjeveru. Niz ulančanih gora – Kostelsko gorje, Maceljska gora, Strahinjčica, Ivanščica i Varaždinsko-topličko gorje – dijele Hrvatsko zagorje uzduž na dva dijela. Sjeverno od njih je Ravna gora, poput kakve kifle otvorena prema Maceljskoj gori, a iza nje teče Drava. Kroz prostranu dolinu između Medvednice i tog niza gora teče rijeka Krapina. Na istoku je rijeka Bednja, a na zapadu Sutla. U Hrvatskom zagorju izvire i Lonja, kao i bezbroj potoka, pa je Hrvatsko zagorje, baš kao i Prigorje, bogato vodotocima.

Prigorc i Zagorc govore kajkavskim narječjem kojim govori gotovo jedna trećina stanovnika Hrvatske. Od 16. do 19. stoljeća, a dijelom i početkom 20. stoljeća, kajkavski je bio jedan od dva književna jezika u Hrvata, prebogat mnoštvom lokalnih dijalekata. Zalaganjem udruge Kajkavska renesansa Međunarodna organizacija za standardizaciju (ISO) uvrstila je 2015. godine kajkavski u povijesne svjetske jezike, čime je potvrđena njegova važnost i značaj u hrvatskoj kulturi.

A Ćićarija? Ta nastanjena kraška planinska visoravan, udaljena od Prigorja i Hrvatskog zagorja manje od tri sata vožnje automobilom, na sjeveru je Istarskog poluotoka. Tri države – Hrvatska, Slovenija i Italija – imaju po dio njegova raja, od kojeg je daleko najveći i najljepši hrvatski dio poluotoka. Istarski govor (hrvatskog dijela Istre) pripada čakavskom narječju koji Istrani puno više koriste i u javnom životu nego što kajkavci danas koriste svoj kajkavski jezik. Jesu li autohtoni stanovnici Istre Istrani ili Istrijani? Pitanje više ispolitizirano nego što je jezično.

Što im je osim ove moje zanesenosti i, naravno, Domovine, zajedničko?

Burni dijelovi povijesti od antike i srednjeg vijeka do novog doba. Tisućljetna razjedinjenost nacionalnog korpusa koji je stoljećima, od Personalne unije s Mađarima 1102. godine do Domovinskog rata, živio bez vlastite države, doduše uvijek u nekom obliku zajedništva u carstvima, kraljevstvima, parlamentarnim državama. Dobra vinska kapljica, gastronomija, putopisac Franjo Horvat Kiš, rođen u Hrvatskom zagorju, i na neki način Prigorac Milutin Barač. I ne biste vjerovali, *naš dobri i dragi kaj* kojim se osim u središnjoj Hrvatskoj govori i u *kusu* Istre, onom oko Buzeta. I Istra zbog brdovitog reljefa u unutrašnjosti ima krajeve pri gori i za gorom

pod čudesnom Ćićarijom i Učkom, iako ih u Istri tako ne zovu. A Ivanščica, gora u Zagorju, A. G. Matoša podsjeća na planine Provanse. Provansa je pak nekima nalik Toskani (ili obrnuto), a za Istru mnogi kažu da je druga Toskana – samo ljepša i manja, čime je krug zatvoren. Iako je ovo posljednje subjektivno i zvuči pomalo romantično, činjenica je da su im zbog brdovitog i planinskog reljefa krajobrazi slični.

Ali i još puno više od toga. Krenite Kiševim i mojim putima i uvjerite se sami.

Kako sam rođen u Zagrebu i u njemu proživio dio djetinjstva, po rođenju sam *Prigorec* jer Zagreb je *prav za prav vu Prigorju*. *Kaj ne?* A i pola života proživio sam u Svetom Ivanu Zelini – prigorskoj metropoli. Stoga ću putopisne priče iz sadašnjosti i dijelova prošlosti započeti landrajući zelinskim Prigorjem.

Priča prva

Povijesne i ine putosintnice iz Zelinskog prigorja

PO SVETOIVANJSKOM KRAJU

o ljudima, događanjima i krajobrazu

Krenete li put Svetog Ivana Zeline cestom, danas državnom cestom D3, kojom su nekad iz banskog Zagreba putovali *vu Varaždin, Beč i Peštu* trgovci, dužnosnici, vojnici, dokona gospoda, đaci, studenti i oni koji su išli u *frent*¹ diljem dvojne carevine i kraljevine, a kojom danas jure svi, proći ćete zelinskim Prigorjem s kraja na kraj smjerom zapad – istok prateći sjeveroistočno krilo Medvednice, koje prema riječima prirodoslovca Dragutina Hirca počinje od kašinskog prodola. Od njega se bilo Medvednice širi i postepeno spušta na istok, a „... *iz glavnog trupa izbijaju, kako na sjevernu, tako i na južnu položinu, sporedne gorske kose u pravilnoj izmjeni kao perutke na peru. Između gorskih kosa nižu se dolovi kojima uglavnom protječu manji potoci.*“

Ta gorska razvedenost daje Zelinskom prigorju posebnu draž – krajobrazu razigranu ljepotu, ali i dozu tajnovitosti.

Cesta D3, duga 218 kilometara, danas povezuje Rijeku s Goričanom, graničnim prijelazom na hrvatsko-mađarskoj granici. Južno od Karlovca prolazi trasom nekadašnje Jozefinske ceste, važne prometnice s kraja 18. stoljeća koja je povezivala Istru i Kvarner u Küstenlandu, austrijskom primorju (!), što se prostirao od Venecije do Boke Kotorske, s Bečom i Budimpeštom.

U vrijeme putovanja poštanskom kočijom u 19. stoljeću od Zagreba do Svetog Ivana Zeline putovalo se dva sata, do Varaždina pet, a do Beča dvadeset sati i 30 minuta. U Prigorju su stanice kočije bile u Popovcu, Svetom

¹ *Tuđina, i skitnja. U prošlosti odlazak mladih kalfi (netom izučениh) u tuđinu radi stjecanja iskustva.*

Ivanu Zelini i Breznici. U Breznici još stoji napuštena zgrada stanice u kojoj su se putnici odmarali te konji izmjenjivali.

Trasu ceste kroz zelinsko Prigorje utrle su između 1. i 4. stoljeća rimske legije šireći carstvo. Iz tog vremena pronađeni su u središtu Zeline tragovi ceste Magna via koja je povezivala Sisciju i Petoviju, današnji Sisak i Ptuj. Putujući kroz zelinsko Prigorje, Rimljani su donijeli vinovu lozu i naučili starosjedioce Jase, koji su uživali u medovini, kako ju uzgajati i od nje spravljati vino, danas jedan od svetoivanjskih zaštitnih znakova.

Kako ne postoje čvrsto utvrđene granice između pojedinih Prigorja jer njihova imena nemaju administrativne već samo reljefne značajke, putnik zapravo i ne zna kada je zašao u zelinsko Prigorje. Neki drže da je granica potok Kašina koji s Medvednice (Zagrebačke gore ili Sljemena, kako vam je draže nazivati ju) hita put Save, a ja bih rekao da tu imaginarnu i rastezljivu granicu prelazim u Belovaru, naselju u kojem se od državne ceste odvaja lokalna cestica. Njome se kroz Adamovec, Moravče, Glavnicu Donju i Gornju stiže na drugu, sjevernu stranu Zagrebačke gore do Podgorja Bistričkog u Hrvatskom zagorju. S jedne strane tog puta duboko u njedrima Medvednice ostaci su još neistraženog arheološkog nalazišta Kozelin, možebitnog iz vremena Jasa i Rimljana, na kojima je kasnije vjerojatno stajala srednjovjekovna utvrda Blaguša, o čijem postojanju znamo samo iz predaje, a s druge, dobro očuvane i istražene ruševine tvrdog Zelingrada. Nešto istočnije od tog puta, u prošlosti očito važnog, prolazi administrativna granica između grada Zagreba, kojemu su Sesvete i Kašina prigradska naselja te Zagrebačke županije u kojoj je Sveti Ivan Zelina pa mi logika nameće županijsku granicu i kao granicu između zelinskog i kašinskog ili sesvetskog Prigorja. Najbliža naselja toj granici s istočne strane su Donja Drenova (svetoivanjsko naselje), a s druge, u kašinskom Prigorju, nešto udaljenija od nje Glavnica i Blaguša (prigradska naselja u gradu Zagrebu).

U Adamovcu, tik do Belovara, na Krču u kuriji bake i djeda s majčine strane rođen je kajkavski pjesnik Dragutin Domjanić. Na pustom Krču odavno nema kurije u kojoj je Karlek rođen. Stoji tek murva. Pod njom se već dvanaest godina u rujnu održava Recital dječjeg i odraslog kajkavskog stvaralaštva znakovitog imena *Pod murvu na Krče*, u znak sjećanja na Domjanića, ali simbolično i na murve iz njegove pjesme „*Dve ja murve rodne imam:/bela ta je mlajša,/ali crna blizu plota/ta je puno slajša*“.²

² *Murve*, iz zbirke pjesama *Po rodnom kraju D. Domjanića*

Cesta D3 vodi nas podalje od obronaka Zagrebačke gore prostranom dolinom otvorenom sve do Save, toliko gusto načičkanom kućama da će naselja uz cestu za koju godinu razdvajati tek ploče s njihovim imenima. Od Belovara, one *gorske kose* prisposodobne *perutkama na peru* što spuštaju se s Medvednice, u početku jedva primjetno, sve dublje i dublje zavlache se u dolinu kojom D3 teče.

Nasuprot dolinu zatvaraju brežuljci na čijoj su prisojnoj strani vinogradi Dugoselsko-vrbovečkog vinogorja. Pod njima grad Dugo Selo, a nad njim Sveti Martin, 205 metara visok *breg* s crkvom sv. Martina. Terra sanct Martin! Zemlja svetog Martina bila je posjed Templara³ od 1209. godine stečen darovnicom hrvatsko-ugarskog kralja Andrije II., a prostirala se područjem današnjeg Dugog Sela i Božjakovine. Prema nekim naznakama posjedu je pripadalo i Novo Mesto ponad Lonje, danas prigradsko naselje Svetog Ivana Zeline.

Otpribliže dva-tri kilometra dalje – raskršće. Uz cestu i desno je Lužan koji pripada gradu Zagrebu, a lijevo Blaškovec, prvo od prigradskih naselja grada Svetog Ivana Zeline. Kroz Blaškovec može se vijugavom cesticom uz rub udoline i nekim od onih dolova među gorskim kosama do središta Zeline - poprijeko. Na tom putu putnik namjernik može obići najveći dio Zelinske vinske ceste na zapadnoj strani Zelinskog vinogorja na kojoj su vinogradi znanih vinara, ali i gorice i kleti i onih neznanih, onih koji proizvode vino za svoje potrebe proizašle iz duboko u svijest ugrađene tradicije i navade svakog pravog Prigorca i Zagorca da ima svoje vino od tradicijskih sorti Prigorja i Zagorja: kraljevine, frankovke, graševine ili od novijih: chardonnaya, pinota i sauvignona koji dobro uspijevaju pod zelinskim suncem. Tu je putnik namjernik uvijek dobrodošao jer tu su ljudi, da citiram staru prigorsku popevku, *tak dobre čudi da s vinčekom te saki rad ponudi*. Pritom može i sam *zapopevati s kupicom* u ruci koju staru vinsku popevku. *More se i najti* na nekoj od tradicijskih vinogradarskih i vinskih *spelancija* ili jednostavno uživati u pitomom brdskom krajoliku.

Na početku tog puta što vodi pored zelinskih *goric* odvojak je za Donju Drenovu. Povrh sela okružena vinogradima nalazi se kurija Omilje – plemićko ladanje sagrađeno 1822. godine. U doba Narodnog preporoda bila je okupljalište Iliraca u kojemu je Stanko Vraz pisao svoje Đulabije.

³ *Plemićki vojni red koji se u Svetoj zemlji borio protiv nevjernika. Kao crkveni vojno-viteški red prihvaćen od pape, na područje današnje Hrvatske stigao je u prvoj polovici 12. stoljeća po nalogu pape sa svrbom zaštite hodočasnika koji su tuda putovali u Svetu zemlju.*

Nakon što je krajem 19. stoljeća u napuštenu kuriju uselila pučka škola u njoj su rođeni Anka Krizmanić (1896.), slikarica i grafičarka, i Vjekoslav Richter (1917.), arhitekt, slikar i kipar. Njihovi roditelji imali su kao učitelji stan u školi. Tijekom NOB-a u skrivenoj rupi iskopanoj u gospodarskoj zgradi djelovala je ilegalna tiskara pokreta otpora. Zapuštenu i posve oronulu kuriju obnovio je 2019. godine lokalni poduzetnik prenamijenivši ju u atraktivni turistički objekt.

No, ostanemo li na glavnoj cesti, eto nas pod Goričicom. Nakon *Glibokog jarka*, koji smo ostavili iza sebe na kraju Sesveta, do ovdje je posve ravničarska cesta. Ovdje se, baš kao i u Glibokom jarku, prvo spušta u udolinu koju su tko zna kada stvorili vodeni tokovi na svom putu s Medvednice prema Savi, a zatim se polagano uspinje do naselja Goričica i onda je iznova sve do Zeline u ravnici.

Skrenemo li u Goričici desno, za tren smo u Paukovcu. Uobičajeno za prigorsko mjesto u ravnici Paukovec se protegnuo duž lokalne prometnice koja vodi u „žabariju“, kako mi na bregima pomalo ironično zovemo nizinski kraj s druge strane onih dugoselskih brežuljaka. Moderne novovjekovne kuće među starim seoskim gospodarstvima, u kojima su danas kukuružnjaci prazni, sjenici bez sijena, štale bez krava, asfaltirana dvorišta bez živadi.

Na brežuljku iznad središta Paukovca pred stotinjak godina stajao je raskošni dvorac na mjestu nekad skromne kurije Isusovačkog reda. Dugačko jednokatno zdanje imalo je na glavnom pročelju trinaest prozorskih osi, pet sa svake strane velebnog natkrivenog središnjeg ulaza i dva balkona oslonjena na jonske stupove nad vratima, koja su salone u prizemlju povezivala s perivojem. Okrenut na jugozapad, okružen prekrasnim engleskim perivojem s ribnjakom i dugačkim drvoredom, bio je toliko nadaleko čuven da ga je odlučila kupiti Eugénie Bonaparte, udovica posljednjeg francuskog cara Napoleona III.⁴, koja je živjela u izbjeglištvu u Engleskoj.

O paukovečkom dvorcu postoje dvije priče. Jedna, doduše nikad u potpunosti rasvijetljena, ali vrlo vjerojatna, govori o možebitno ljubavnoj romansi i zelinskoj kraljevini, a druga o propadanju gotovo svih velikih plemićkih posjeda na ladanjima u Prigorju i Hrvatskom zagorju krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

⁴ *Osnivač II. carstva, umro je u izgnanstvu 1873. godine.*

Odlučna da kupi dvorac Eugénie šalje u Paukovec svog pouzdanika da obavi kupnju. Kako je on došavši u Paukovec zatekao porušen čuveni drvoređ i neodržavan perivoj, kupoprodaja je propala. No to ulazi u onu drugu priču. Priču u kojoj posljednji i osiromašeni vlasnik dvorca 1922. godine daje srušiti dvorac, a ciglu, crijep i rasparcelirani posjed rasproda.

Prapočetak prve priče seže u sredinu druge polovice 18. stoljeća kada je grof Kristofor Niczky staru kuriju dao preurediti u baroknu ljepoticu. Niczkyji su imali posjede i u Gradišću u Austriji i njegova unuka Ana Marija djetinjstvo je provodila između Gradišća i Prigorja. Kada se udala za sina hrvatskog bana Erdödyja, dio života provela je između Beča i Jedlersea, nedaleko Beča, gdje su Erdödyji imali posjed. No često je boravila i u Paukovcu sa svoje troje djece od kojih je dvoje i preminulo u paukovečkom dvorcu.

Kako je mlada grofica bila vrlo obrazovana, govorila je strane jezike, a i odlično svirala klavir te se u Beču kretala u krugu intelektualaca i muzičara, zarana je upoznala Ludwiga van Beethovena. Ne zna se je li prijateljstvo grofice i mladog kompozitora u usponu preraslo u besmrtnu *Liebesgeschichte*, kako se pričalo, što ni grofica ni maestro nikada nisu opovrgnuli. O toj ljubavnoj priči snimljena su dva filma. Jedan je igrani film *Moja besmrtna ljubav* iz 1994. godine, kojem je kao predložak poslužilo Beethovenovo pismo naslovljeno *Mojoj besmrtnoj ljubavi*, a drugi je dokumentarac *Beethovenova zelinska sonata* snimljen 2018. godine.

U igranom filmu *Beethovenov prijatelj* istražuje kojoj je ženi od dvije kompozitorove ljubavi pismo bilo namijenjeno: Giulietti Guicciardi koju je podučavao ili njegovoj dobrotvorki i prijateljici Ani Mariji Erdödy. No za ovu priču posebno je zanimljiv dokumentarac jer se isključivo bavi odnosom Ane Marije i Beethovena, a u priču je uključeno i prigorsko vino koje je grofica redovito Beethovenovu slala iz Paukovca, kamo se bila sklonila u vrijeme Napoleonove opsade Beča. Beethoven je nesumnjivo uživao u njemu pa je tako u svom dnevniku 1814. godine zapisao kako ima 36 boca vina iz grofičina podruma, od čega je 16 pohranjeno u sobi sluškinje. Vjeruje se kako se radi o kraljevini koja je tada prevladavala zelinskim goricama. Nakon što je minula ratna opasnost Ana Marija se vratila u Beč i romansa je nastavljena, a kraljevina iz grofičinih vinograda u Laktecu i Blaškovcu odnjegovana u podrumu dvorca Paukovec i dalje je redovito stizala u Beč.

Narušena zdravlja Ana Marija se vratila u Prigorje iz kojeg i nadalje Beethoven opskrbljuje kraljevinom koju si kompozitor toliko voli popiti.

I sam shrvan bolešću, zbog koje sve manje komponira, i osiromašen, Beethoven piše 1817. godine Ani Mariji da ju silno želi posjetiti sa svojim nećakom, o kojem brine u vrijeme školskih praznika. S obzirom na to da materijalno loše stoji raspituje se o mogućnostima najjeftinijeg načina putovanja do Paukovca. Navodi da njemu i nećaku u Paukovcu treba samo pristojan smještaj i prostor za učenje i da vjeruje da će mu se zdravlje vratiti kada bude među dragim prijateljima, groficom i njezinom djecom. No Beethoven iz tko zna kojih razloga nije otputovao u Paukovec, a Ana Marija, nakon što joj se kćer udala, odselila je iz Paukovca u München. Zadnji kontakt dvoje zaljubljenih, ili samo prijatelja zaljubljenih u glazbu, za koji se zna, Beethovenova je glazbena čestitka Ani Mariji poslana za Božić 1820. godine.

Ludwig van Beethoven umro je 1827. godine, a Ana Marija Erdödy 10 godina kasnije.

Dokumentarac je snimljen prema zamisli i scenariju Mladena Houške, tadašnjeg ravnatelja Muzeja Sveti Ivan Zelina, uz sudjelovanje svih zaposlenika Muzeja, u produkciji Muzeja i koprodukciji Zagrebačke županije, Grada Svetog Ivana Zeline i Turističke zajednice Svetog Ivana Zeline. Sniman je u autentičnom okruženju, na imanju Erdödyjevih u Jedlerseeu, na lijevoj obali Dunava gdje je Beethoven redovno posjećivao Anu Mariju te u bečkoj gradskoj četvrti Heiligenstadtu gdje su kompozitor i grofica jedno vrijeme živjeli u istoj kući, na kojoj su im gradske vlasti nakon njihove smrti postavile dvije spomen-ploče. U vrijeme druženja u Beču Beethoven Ani Mariji posvećuje dva Trija za glasovir, violinu i violončelo op. 70. br. 1. u D-duru i br. 2. u Es-duru, a kasnije kada se grofica vratila u Paukovec i dvije sonate koje su kao glazbena kulisa spretno uklopljene u film *Beethovenova zelinska sonata*.

Dalje od Goričice obronci Zagrebačke gore i *bregi* nasuprot sve su bliži cesti, a ona do ovdje široka i prostrana ravnica sve je uža. U Donjoj Zelini smo. Desno u polju kojim teče rječica Zelina na maloj uzvisini usred polja, da ju voda ne poplavi, barokna crkva sv. Nikole izgrađena u 17. stoljeću stoji na mjestu srednjovjekovne crkve, danas opremljena neobaroknim namještajem iz 19. stoljeća u kojem je sagrađen tik do crkve i novi župni dvor.

Tri odavno pokojna velika donjozelinska *muža* obilježila su svaki na svoj način dio povijesti ne samo svetoivanjskog kraja i Prigorja već i Lijepe Naše.

Donjozelinski župnik Dragutin Stražimir (1821. - 1891.), narodni prosvjetitelj i autor priručnika Vinogradar koji je: „... *prvo cjelovitije djelo o vinogradarstvu i vinarstvu napisano u Hrvatskoj. Knjiga je pisana s namjerom da pomogne puku, „odnosno milom narodu“ u radu na razvoju vinogradarstva i vinarstva, i to prvenstveno na području Zagorja i Prigorja, a potom u Slavoniji i Srijemu.*“⁵. Stražimir je rođen u Velikom Bukovcu nadomak Varaždina, a u Donju Zelinu došao je službovati 1851. godine na poziv prijatelja, plemenitog Dragutina Domjanića (starijeg) i vodio je župu 40 godina, sve do svoje smrti. Preminuo je iznenada, vraćajući se s liječenja u Karlovym Varyma. Nakon duže potrage u organizaciji Grada Svetog Ivana Zeline i Muzeja Zelina njegov zaboravljeni grob pronađen je 2008. godine na jednom praškom groblju te je na njemu postavljena spomen-ploča na hrvatskom i češkom jeziku.

Dragutin Domjanić (1875. – 1933.), član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (danas HAZU) – prvi redovni član njezinog razreda umjetnosti, predsjednik zagrebačke sekcije P.E.N. kluba, predsjednik Matice Hrvatske, član Upravnog odbora Društva književnika Hrvatske, vijećnik Banskog stola, zagrebački sudac, prevodilac Goethea, Heinea,..., a nadasve pjesnik, jedan od najistaknutijih kajkavskih pjesnika. Autor zbirki pjesama Kipci i popevke, V suncu i senci, Po dragom kraju i *vječno zelenih* uglazbljenih pjesama: *Fala, Popevke sam slagal, Kaj*, svojim je stihovima nesumnjivo dao poticaj da trideset sedam godina nakon njegove smrti upravo Sveti Ivan Zelina postane svojevrsna metropola kajkavskog pjesništva.

I naftaš svjetskog glasa, kemičar po struci, Milutin Barač (1849. -1938.) rođen je u Paukovcu. U vrijeme Austro – Ugarske bio je direktor austrijske rafinerije u Rijeci, prve rafinerije nafte u Europi, a rukovodio je i njezinom izgradnjom. Nakon raspada dvojne monarhije i okupacije Rijeke i Istre od strane Italije morao je kao istaknuti Hrvat napustiti Rijeku. Vratio se na djedovinu, obnovio imanje i posvetio mu se u ostatku života. Kako je bio izuzetno svestran, osim strukom, iz hobija se bavio zoologijom. Prikupljao je rijetke ptice i ribe Kvarnera, preparirao ih i poklanjao zagrebačkom Prirodoslovnom muzeju, ali i muzejima u Moskvi, Beču i Budimpešti. Unaprijedio je pčelarstvo izumom košnice tako prigodne za naše krajeve da ih je banska vlast naručivala i besplatno dijelila školama i učiteljima koje je zanimalo pčelarstvo. Baračeva košnica i danas se koristi. Bio je veliki domoljub, promicatelj kulture i njezin mecena. Sahranjen je na groblju u Donjoj Zelini.

⁵ Prof. dr. sc. Dubravka Premužić i prof. dr. sc. Ivo Miljković u pogovoru pretisaka Vinogradara iz 1870. godine, povodom 122. godišnjice prvog izdanja.

Dva brežuljka s lijeve strane ceste, obronke Zagrebačke gore, razdvaja dolina što se od središta Donje Zeline uvukla do cjelodnevno osunčanih vinorodnih padina nad Suhodolom, Hrnjancem, Nespešom, Bunjakom i Gornjim Psarjevom – ponajboljim položajima Zelinskog vinogorja.

Na prvom brežuljku iz smjera Zagreba stoji skrivena u njegovanom perivoju kurija obitelji Domjanić, sagrađena početkom 20. stoljeća u maniri secesije, zaštićena kao kulturno dobro, a u vlasništvu je Karlekovih potomaka. Posjećujući iz Zagreba rodni kraj, Domjanić je redovno boravio u njoj. Na drugom brijegu, prostranoj zaravni, imanje je Baračevina s dvokatnom kurijom i gospodarskim zgradama sagrađenim sredinom druge polovice 18. stoljeća na istaknutom položaju iznad doline rječice Zeline. Sagrađena je na mjestu neke starije oko koje je postojao opkop pa je ta kurija očito imala i obrambenu zadaću. Baračevinu je kao miraz dobila Milutinova majka Matilda, rođena Domjanić.

U Jugoslaviji, onoj nakon 1945. godine, kurije ne dijele istu sudbinu. Baračevina je kao i većina plemenitaških posjeda nacionalizirana i njome je upravljala poljoprivredna zadruga koja je zasadila veliki voćnjak, a sama kurija je, za razliku od susjedne Domjanićeve koja je ostala u vlasništvu obitelji, prepuštena propadanju. Nakon Domovinskog rata Baračevina je vraćena obitelji Milutina Barača, koja je obnovila kuriju i perivoj prenamijenivši ju za turističko ugostiteljsku djelatnost.

Tamo gdje cesta premošćuje Zelinu, oštar je lijevi zavoj. Tu cesta, dolina i rječica mijenjaju smjer na sjever i gotovo ravno krenu put Svetog Ivana. S lijeva ih prate bregi Psarjevačke gore. Po njoj se penje Gornje Psarjevo, a pod njom, u jednu od onih dolina između gorskih kosa zavuklo se Donje Psarjevo. Na rubu doline uz rječicu Zelinu nizinska su naselja Blaževdol i Biškupec. S desna su se uz cestu zaredale kuće i nad njima Cerovka. Gusta šuma duga otprilike 4 do 5 kilometara protegla se zamalo iz središta Svetog Ivana Zeline jednom od onih gorskih kosa do cestice koja na zavoj u Donjoj Zelini povezuje dolinu rječice Zeline s prostranom nizinom kojom teče rijeka Lonja i odvaja dugoselske brege Cerovke.

Nad dolinom kojom teče Lonja nalazi se Sveta Helena, još jedno prigradsko naselje od njih 62 koliko ih broji grad Sveti Ivan Zelina. Danas je toponim Sveta Helena većini putnika uglavnom znan više kao ulaz na autocestu A4, a manje po svoja tri vrijedna povijesna lokaliteta: crkvice Svete Helene Križarice iz 16. stoljeća, izvorno kasnogotičkoj, koja je imala i

obrambenu zadaću, a bila je i refugij – sklonište za okolno stanovništvo, zbog čega je bila okružena opkopom i drvenim palisadama, a drveni zvonik na njezinom pročelju bio je osmatračnica; dvorcu Mikšić neposredno do crkvice – nekadašnjoj kuriji koja je obnovljena i dograđena u 19. stoljeću zajedno s crkvicom u neogotičkom stilu, te Lonjskom polju pod njima – mjestu boja hrvatskih četa s Turcima 19. lipnja 1557. godine koji su iz Slavonije provalili dolinom Lonje paleći i pljačkajući putem. U toj važnoj bitci hrabri branitelji potisnuli su četverostruko brojnije Turke sve do Save gdje su se mnogi bježeći u panici utopili.

#

Iako u Zelini živim već skoro pedeset godina, Cerovkom nikada nisam prošao. Zazirao sam od nje jer je u njoj odlagalište otpada, pučki rečeno, gradsko smetlište. No za potrebe ovog putopisanja jedne me zimske nedjelje ove 2023. godine Cerovkom provela prijateljica Valentina, zaljubljenica u prirodu, planinarenje i pješaćenje, nakon što smo iz istog razloga više puta zajedno propješačili Zelinskom gorom i Ćićarijom. Ovaj put našu su malu ekspediciju činili još njezina kći Irina, njihov pas Tigi i moj Grga. Za tog gotovo četirisatnog kružnog pješaćenja s kraja na kraj zimski uspavane Cerovke kojom smo hodali mimo utrtrih staza i šumskih vlaka, jer moja vodičica voli hodati bespućem i ne vraćati se po istom putu (markiranih planinarskih ili pješačkih staza ionako nema), stubokom je izmijenjen moj odbojni stav prema Cerovki.

Kroz Cerovku krećemo hodati njezinim zapadnim rubom. Desno, iako na dohvat ruke, od guste šume nevidljiva nam cesta D3 sa svom svojom bukom i smradom ispuha kamiona, automobila, traktora što njome gotovo danonoćno nekud žure, kao da je kilometrima daleko jer ovdje vlada posvemašnji spokoj i tišina. Tek negdje ispred nas neumorna žuna ritmički lupka tok-tok-tok ili zašusti suho lišće kada noga zagazi tamo gdje je nagomilano. Iz šume uljuljane u zimski san izbijamo na prostranu pustopoljinu tko zna od kada ni košenu ni pooranu. Pod nama odlagalište otpada skriveno u kotlini, koja bi, samo da nije to što je, bila čarobni kutak u čarobnoj šumi. Iako uređeno i održavano koliko je to uopće moguće kada je u pitanju otpad, odlagalište je sa istoka, juga i zapada okruženo šumom koja dopire do ruba kotline dajući krajobrazu dozu pitomosti. No slika svejednako djeluje pomalo apokaliptički. Na zapadnoj strani, posve prigodno tom utisku, vijuga preko zapuštenog zemljišta bijela prilazna cesta put ceste D3, poput kakvog izlaza za bijeg u nuždi.

Odavde idemo dijagonalno na drugu stranu Cerovke. Spuštamo se u jarak pa uz strminu poprijeko hrpta krećemo prema kraju šume na njezinoj jugoistočnoj strani. Iako se hrbat u središnjem dijelu šume uzdiže i do 200 metara, usponi i nizbrdice su kratki zbog čega krajobraz djeluje posve pitomo. Pregazili smo potok i uskoro izbijamo na kraj šume. Pred nama su prve kuće Curkovca. Cesta nas nizbrdo vodi uz novije i najnovije među kojima je i poneka starija, tradicijska (od hrastovih *planjki* na uglovima spojenih njemačkim *vuglom*, naherenih rebrenica, zamusanih prozora, katnica ili prizemnica), no sve redom napuštene. Curkovec je očito naselje iz davnina skriveno na kraju udoline i podalje od glavnih puteva kojima bi u prošlosti stizale nevolje i opasnosti.

Pri kraju puta kroz Curkovec tamo smo gdje selo počinje jer je na tom kraju cesticom povezan s ostatkom svijeta. S lijeva tri kuće stoje na istoj, neograđenoj okućnici, jedna tik do druge. Djeluju mi poput kakvog slikovitog presjeka povijesti graditeljstva Prigorja. Prva, vrlo stara masivna drvena,

Povijest Prigorskog graditeljstva

dugačka prizemnica, visokog dvostrešnog krova s lastavicama⁶ i prostranog *najža* u kojoj je živjelo nekoliko generacija jedne obitelji. Do nje novija je, no puno manja zidanica s ertlama oko prozora i čini mi se ostacima štukature, kao ukrasima, koji su očiti znak određenog blagostanja. Obje su okomito postavljene u odnosu na cestu, zapuštene i napuštene. Do njih suvremena katnica – useljena.

Odavde cestica što vodi s jednog na drugi kraj Curkovca ide ravno udolinom ususret cesti koja od Donje Zeline vodi do onog povijesnog i slavnog polja kojim teče Lonja. Na strani prema Donjoj Zelini padina s par kuća nosi naziv Gradišće, očito ne bez razloga. A mi krećemo na suprotnu, preko potočića u udoline još osunčane škrtim zimskim suncem pa uz potok prašnjavim putem kroz polje i uzbrdicom natrag u sjenu Cerovke.

I s njezine istočne strane prostire se riječna dolina čijim rubom prolazi cesta. Samo što je ova županijska i puno manje prometna (no i ona vodi u Zelinu), dolina je puno prostranija, a rijeka što teče njome veća je od rječice Zeline.

U početku put nas vodi podalje od ruba šume koja ne da pogledu na dolinu. Toliko guste i velike da mi je teško zamisliti da su ove padine nekad davno krasili vinogradi. A onda se uz puteljak zaredaju stare ruševne i napuštene kleti. Jedna zidana završena dvokrilnim vratima u kojima je izdubljeno sunce sa svojim zrakama, čest motiv na vratima kleti svetoivanjskih gorica. Do nje drvena, bez vrata, omazana glinom i pljevom. Zidani kamin, bijeli emajlirani EMO-ov šparhet iz prošlog stoljeća, a na zidu stari vinogradarski kalendar iz tisuću devetsto i neke godine. Malo dalje još jedna drvena, pa još jedna i... Ona raskriljena bez vrata, a u njoj stara drvena preša s urezanom godinom 1985. i inicijalima JS (vlasnika ili majstora drvodjelca) uokvirenih u srce. Svu tu izgubljenu prošlost Valentina marljivo fotoaparatom bilježi za budućnost. Jer sve te goričke kleti razasute po svetoivanjskim bregima, kulturno blago sjeverozapadne Hrvatske baština je koju moramo sačuvati. No, sudeći po ovima u Cerovki pa i po ostalima, sustavne brige o tome nema. Da onda barem trag o njihovom postojanju ostane zabilježen fotoaparatom.

A onda se iznenada šuma povukla s ruba padine i otvorila nam pogled na Šulinec, Marinovec, Obrež (zelinska naselja uz cestu), te vijugavu Lonju usred polja i brdo na istočnoj strani s Novim Mestom i Krečavesi, kroz

⁶ *Kraće strebe nad zabatima*

Zaboravljena klet

koju prolazi cesta put Rakovca i Vrbovca. Na padini pod nama i na *bregima prek* Lonje vinogradi, kleti, njive, pokoja ledina i poprilično neobrađene zemlje što je, nažalost, uobičajena slika u današnjem Svetom Ivanu Zelini.

U Novom Mestu na maloj uzvisini nad Lonjom nalazi se kapelica svetog Petra, pravi dragulj iz vremena kasne romanike, podignuta sredinom 13. stoljeća. Kroz stoljeća je pregrađivana i dograđivana, kao uostalom i druge crkve, u manirama vremena u kojem su obnavljane. I jedna je od perlica iz kraluša svetoivanjskih sakralnih objekata. Zbog njezine važnosti u spoznaji srednjovjekovnog graditeljstva Zelinskog prigorja prof. dr Vladimir Gross povjesničar umjetnosti nazvao ju je zelinskom katedralom. Nisu samo romanička rozeta, gotička bifora i barokni prozori kroz povijest krasili kapelu veći su ju krasile i vrijedne fresake kojima je oslikana cijela unutrašnjost, koje su otkrivene u nastavku konzervatorskih radova. One najranije nastale u vrijeme može bitno su rad templara ili su pak slikane pod njihovim nadzorom.

S obzirom na vrijeme kada je kapelica izgrađena, njezin položaja i položaj samog naselja (rubni kraj nekadašnje Zemlje Svetog Martina), možda su u početku svoje sedam stotina godina duge povijesti kapela i Novo Mesto bili u posjedu Templara. No ono što se pouzdano zna, u 15. je stoljeću kapela jedno vrijeme bila i župna crkva, ali i crkva bez župnika.

Nagledavši se krajobraza uz Lonju, čakskom nas eto do znane mi cestice *kaj prek brega* povezuje Šulinec sa središtem Svetog Ivana. Tu je Cerovka ustuknula pa se brije, u novije vrijeme nakićen uz vikendice i kleti i s obiteljskim kućama, lagano nastavlja uspinjati preko središta grada put Zelinske gore.

#

Vozeći se po D3, uz Cerovku s jedne strane i rječicu Zelinu s druge, ususret središtu Svetog Ivana Zeline nalaze se dva simbola nekadašnje industrijske Zeline. Lijevo, odmaknuta od ceste, skrivena kao da se srami, s razlogom, jer je i simbol neuspjele, prostituirane i kontaminirane privatizacije, napuštena gotovo nova i suvremena tvornička hala modne konfekcije Zelinka, uspješnog modnog brenda za žene osamdesetih godina prošloga stoljeća. S desna poviše ceste zgrada je nekad znanog vinskog podruma ispred kojeg je u hrastovim bačvama zrio čuveni Badelov Domaći brandy. Bio je tako dobar i ljekovit da su ga u ljekarnama prodavali srčanim bolesnicima pod imenom Medicinal. Ljubitelji ove plemenite žestice kleli su se kako je kvalitetom ravan francuskom konjaku. Pa kako i ne bi kada je bio rađen od vina i istom tehnologijom kojom se radi konjak, samo što nije bio proizveden u vinorodnoj pokrajini La Charente i njezinom sjedištu – mjestašcu Cognac, već u sjedištu zelinskog Prigorja. Kako je svaki konjak zapravo brendi (vinski destilat), ali svaki brendi nije konjak, tako današnji Domaći brandy, koji više ne zrije na prigorskom zraku, još samo imenom i retro etiketom podsjeća na nekada slavni „zelinski konjak.“

Od vinarije dalje prema centru kuće uz cestu više ne stoje međusobno razmaknute usred prostranih okućnica, već su onako gradski natiskane jedna do druge.

Ne tako davno u dane berbe grožđa na cesti ispred podruma do duboko u noć protezala bi se kolona zelinskih vinogradara koji su predavali grožđe u otkup i preradu. Opojni miris mošta i rojevi vinskih mušica protegnuli bi se tih dana i u dane vrenja do sljedećeg velikog vinskog

podruma Zelinskog zadružnog kombinata (ZZK) iz vremena socijalizma, koji se nalazio tik do središnjeg zelinskog trga i u kojem je tehnolog Dragec Čegec Es brižno nadzirao čaroliju pretvaranja mošta u kvalitetnu zelinsku kraljevinu ili u dobro stolno vino.

Autohtona kraljevina simbol je *zelinskih bregov*, za koju Ivana Puhelek, doktorica znanosti i profesorica na zagrebačkom Agronomskom fakultetu kaže, da je „*dragulj koji mi zelinski vinari trebamo čuvati jer se po njemu izdvajamo od ostalih.*“ Na tom tragu, kraljevina, lagano i osvježavajuće ljetno vino, kako joj tepaju, brendirana je kao županijska robna marka. Dobro rashlađena izvrsno se sljubljuje s pečenim mesom, ribama i loparkom – tradicionalnim zalogajem zelinskog kraja od vučenog tijesta, sira, vrhnja, jaja i masla pečenim u krušnoj peći koji se jede slan ili zaslađen. Svojevremeno je pokrenuta i manifestacija Zelinska loparijada, natjecanje u spravljanju loparki i u njezinom okviru prijedlog da se loparka zaštititi kao nematerijalno kulturno dobro zelinskog Prigorja. No prijedlog je, nažalost, ostao neshvaćen. Kako po načelu svako zlo za neko dobro, u priči o loparki ispalo je dobro što se od tada zelinsku loparku može kupiti u legendarnoj i od nekad nadaleko čuvenoj zelinskoj pekarnici Kralj, čija je prodavaonica godinama bila tik do glavnog zelinskog trga, kolokvijalno znanog kao Plac.

Pitam se postoji li neka prisposodbnost zelinske ilovače, prigrorskog podneblja i umješnosti podrumarenja s ponajboljim, ne samo francuskim vinorodnim pokrajinama i njihovim podrumarima, već i ostalima u kontinentalnom dijelu Starog kontinenta? Sudeći po priznanjima na vinskim izložbama u inozemstvu učestalim u posljednje vrijeme, zacijelo da! A počelo je (iznova) 1992. godine osvajanjem prvo srebrne, a onda 1994. i zlatne medalje Štefa Jarca za Bijeli pinot na izložbi u Ljubljani. Nastavljeno u podrumu vinarije obitelji Puhelek Purek, proizvodnjom prvog zelinskog pjenušca, o čemu brigu vodi Ivana. Pjenušac pod imenom *Kraljica*, jer su sestre Nataša i Ivana Puhelek bile vinske kraljice Zagrebačke županije, radi se tradicionalnom metodom, ali samo od grožđa kraljevine iz zelinskih *gorica*, za razliku od šampanjca koji je kupaža triju sorti. Kvaliteta pjenušca od grožđa zelinskog vinogorja potaknula je i druge zelinske vinogradare na proizvodnju pjenušca, poput Željka Kosa čija je *Anita* kao i *Kraljica* ocjenjivana zlatnim medaljama na izložbama, Branka Žigrovića – Grajeka i još ponekih. A najnoviji uspjeh zelinskih podrumara prošle je godine osvojeno zlato, nakon godinu prije osvojenog srebra vinarije Puhelek Purek na prestižnom Decanteru World Wine Awards u Londonu za Saugvinon blanc berba 2021. i ovogodišnja bronca na Decanteru za autohtonu kraljevinu i pjenušac vinarije obitelji Željka Kosa.

Prihvatili su zelinski vinari *znovič* riječi i poruku velečasnog Stražimira – vinara: „*Dragi nam je Bog dao prekrasne vinorodne predjele: viničke, kalničke, zelinske, povorkom do Zagreba pa sve do Susedgrada, okičke, moslavačke, kutinske, požeške i srijemske. Sve su to okolice, gdje bi se najplemenitija vina izvadjeti mogla, tako da bi se mogli takmati i natjecati u trgovini s Francuzima i Niemcima, koji posljednji niti imaju tako sgodnih položajah, osim male iznimke, niti tako topla podneblja . Mi se ljutimo, kad nam inostranci vinu prigovaraju umjesto da spoznamo falingu, pak da ju popravimo.*“

#

Nešto dalje, s lijeve strane dolazi odvojak i odmah prve kuće u Biškupcu Zelinskom. Na korak su od središnjeg zelinskog trga i župne crkve. Ploča s njegovim imenom jedino je što danas razdvaja Zelinu i nekadašnji srednjovjekovni oppidium⁷ Biskupezc s kraja 15. stoljeća koji se za razliku od trgovišta Sveti Ivan Zelina na brijevu zavukao uskom dolinom rječice Zeline duboko među obronke Zelinske gore. Ondašnji Biškupec nekad se prostirao na daleko većem području i pripadala su mu okolna sela Topličica Gornja, Čegci, Kladeščica, Gornje Psarjevo, Blaževdol, pa čak i groblje u Zelini.

Biškupec je još u prvoj polovici 20. stoljeća bio slikovito selo uz zuboreću rječicu. Bio, jer iako i danas kroz ono što je ostalo od čisto ruralnog Biškupca lijevo od glavne biškupečke ulice znakovitog imena Zelingradska i dalje teče Zelina, novovjekovne kuće duž nje uz sva uvažavanja nužnosti napretka uništile su vizuru onog starog. A on počinje od mosta preko Zeline i završava opet mostom, otprilike dva kilometra uzvodno. Iza mosta je sutok, mjesto spajanja potoka Velika i Mala Reka od kojeg dalje teče novonastala rijeka Zelina koja poput bjelouške vijuga kroz stara biškupečka dvorišta. *A u njihovim plavim trnacima stoje oronule hiže zabravljenih vrata, požutjelih i naherenih firjunga na malim oblokima stare prek stotinu let; prazne štale, štaglji, koci, kukurušnjaci i med njima novije i posve nove kuće.* Iako danas oronule i zapuštene stare biškupečke hiže nisu izgubile ljepotu i sklad, znamen su nekad važnog i očito bogatog opidijuma. Pa kako i ne bi bio kada je rječica Zelina sa svojim vodenicama, vapnarom i pilanom stoljećima bila izvor života. Poprijeko je taj nekadašnji Biškupec ispresijecan ulicama koje nose imena po prezimenima starih biškupečkih obitelji koje i danas žive u Biškupcu: Mundakova, Romanićeva, Škrljakova, Lanovićeva, Zajčeva.

⁷ *Službeni naziv za trgovište u vrijeme personalne unije s Mađarskom, čija je važnost, za razliku od slobodnog kraljevskog grada, bila manja, a veća od važnosti sela.*

A desno od Zelingradske ulice uzbrdo u centar Zeline vode Biškupečka i Mačkovićeve ulica.

U Biškupcu je vinarija s kušaonicom obitelji Jarec – Kure. Osim što je njihov bijeli pinot pretplaćen na medalje na izložbama, diči se i jednim kuriozitetom, fotografijom butelje bijelog pinota snimljenoj na Tibetu pod zasniježenim 6.714 metara visokim vrhom Kailasom, koja krasi kušaonicu vina.

Malo dalje na istoj strani središte je društvenog života Biškupca: vatrogasni dom sa salom i šankom, neveliko dječje igralište i preko puta, na početku Zajčeve, kuća u kojoj je do nedavno živio Željko Mance. „Dečec ti buš svojim glasom daleko dogural“, govorili su mu Prohaska i Robić, bardovi hrvatske glazbe, tamo kasnih šezdesetih godina prošlog stoljeća. I je! Na Zagrebfestu 1982. Željko je pobijedio izvedbom vlastite kompozicije *Zagreb, moj voljeni grade*. Moja rock and roll generacija sjeća se Željkovih nastupa sedamdesetih godina prošlog stoljeća na zagrebačkim plesnjacima u Tucmanu, Vrbiku, Studentskom centru i dvorani Lika. Iako je često nastupao na koncertima zajedno s etabliranim Robićem, Dedićem, Vukovom i onima u usponu Coceom, Cetinskim,... i s njima snimao pjesme o Zagrebu, meni je srcu prirastao kao nezaboravni izvođač pjesama iz repertoara *Kralja – Elvise Presleya* u čemu je bio nenadmašan ne samo u tadašnjoj Jugoslaviji već i nadaleko šire. Snimio je desetak albuma i napisao glazbu i tekst za petnaestak pjesama među kojima je i *Prigorje moje lubleno*, koja je po svim atributima mogla postati, da je bilo trunke razumijevanja, istinska prigorska himna. Doselivši se iz Zagreba s obitelji u Biškupec, samozatajni Željko pomalo se udaljio od estrade (one koja donosi zaradu), no istinski glazbenik u duši posvetio se mladima i druženjima. Osniva Udrugu Ivančice, vodi dječji zbor kroz koji je prošlo šezdesetak djece i u svom malom studiju snima njihove izvedbe na CD-e. I sam vrstan gitarist, iskustvo je izmjenjivao sa svjetski poznatim Mantisom de Platom za njegova gostovanja u Zagrebu te podučavao je mlade sviranju na gitari. U pjevačkom zboru pod Željkovim ravnanjem svoju pjevačku karijeru započeli su Viktorija Novosel, svojevremena pobjednica tv showa Hrvatska traži zvijezdu i Filip Filipović, danas operni pjevač koji ovih dana putuje na audiciju za prijem u njujoršku Metropolitan operu. Za ljetnih mjeseci na maloj pozornici u svom dvorištu šest je ljeta sa suprugom Mirsadom i prijateljima organizirao *Ljeto u Biškupcu*. Glazbene večeri, večeri poezije i igrokaza na kojima su nastupali amateri, domaći i gostujući. No, meni najviše nedostaju zimske večeri u podrumu Manceovih na kojima bi ponekad netko gostovao – čitao stihove ili svirao, Željko prebira

po gitari, Mirsada zapjevala uz pratnju Željka sevdalinku ili bi se slušali vinili Elvisa, koje je Željko sakupio u zbirku 40 longplejki, od 57 koliko ih je *Kralj* snimio. Navratili bi u Zajčevu iz Zagreba i dečki iz Željkovog benda *Kad starci prolupaju*, stari rokeri koji još praše dobru *mjuzu*. Kada se Željko teško razbolio, a onda i 2021. godine umro, ostala su samo sjećanja sudionika koja s godinama blijede. Kada pomislim na Željka i njegove maštovite evente, sjetim se posvete tada male Brankice Vidak koja je na jednom od CD snimljenih u suterenu kuće Manceovih napisala: „Čovjeku koji je moje djetinjstvo učinio još ljepšim.“

Uzvodno na desnoj obali Zeline i tik uz nju nalazi se zgrada stare vapnenice, brižno adaptirana u poslovno-stambeni prostor tvrtke ARP i obitelji Lerš. Do nje se može pješačkim *drvenim* mostom, kakve su nekada radili stari majstori, novo sagrađenim da se sačuva povijesni ambijent, opisuje Vlado Lerš, osnivač tvrtke i *paters familias*, dobar poznavatelj povijesti Biškupca i Zeline, slikar, fotograf i iz hobija kolekcionar oldtimera. Priča mi Vladek, dok ispijamo kavu u njegovom uredu, o Zelini, Biškupcu, a ponajviše o biškupečkim vodenicama. Ono što pamti iz djetinjstva i ono što je čuo od gospona Šelenge, zadnjeg zelinskog graditelja vodenica. Do šezdesetih godina prošlog stoljeća brzaci Zeline pokretali su kola vodenica i jedne pilane sagrađene stoljećima prije. Dvadesetak ih je bilo poredano kroz Biškupec, jedna za drugom. Vodenice su bile *naljevače* jer se riječna voda na lopatice kola slijevala kroz *stijeske* – kanale i žljebove, neumorno vrteći drveno kolo uz žubor slapa, škripu prijenosa i miris *friško mlevene mele* sve dok mlinar ne bi spustio ustavu i zaustavio meljavu. Sve su bile znane po imenu vlasnika. Za trinaest od njih, od kojih većina usprkos svemu još stoje srušene, ruševne ili sačuvane (zbog regulacije Zeline i izgradnje vodovoda poput ribe na suhom), Vlado ima priču. Haladinov mlin je vikendica. Tamo gdje je bio Belošićev mlin, danas je crpna stanica vodovoda. Ivekovićev mlin, vodenica s tri kola i sačuvanim interijerom čeka neke bolje dane. Srećom dobio je novi krov koji ga štiti od propadanja. Prvi nizvodno od Ivekovićevog je Čegecov mlin u kojem se mljelo sve do 1967. godine. Bio je jedinstven jer je imao „čekaonicu“ u kojoj su za vrijeme lošeg vremena *jušari* mogli čekati na svoj red za *meljavu*. Konzervatori su ga zaštitili kao materijalno dobro, ali se gotovo posve urušio prije nego je došao na red za obnovu. Na *melinišću* Pucekovog mlina ostala je samo *stijeska*. Onima nizvodno od Šantićeva mlina preuređenog u ljupku drvenu kuću uz rijeku, osim spomena na ime vlasnika, više nema ni traga.

Zelengradska ulica završava kod sutoka. Lijevo preko mosta cesta se penje kroz šumu na Belušićev breg. Na njegovoj prisojnoj strani su vinogradi

Negda je bil Čegecov melin

raštrkani po osunčanim padinama Gornjeg Psarjeva. Preko one doline u kojoj je Donje Psarjevo vinogradi su Velike Gore, Nespeša, Bunjaka, jedne i druge Drenove i tako sve do Blaškovca.

Na vrhu Belušićevog brega vinski je podrum s kušaonicom obitelji Puhelek Purek.

Ravno od mosta cesta nastavlja kao šumska prateći uzvodno Veliku reku kroz klanac do njezina izvora ispod Zelinske glave, u njedrima šumovite Zelinske gore koju kao i Psarjevačku goru na kojoj je stajao izgubljeni garda Psar nećete pronaći na zemljopisnim kartama. Jer Psarjevačka i Zelinska gora lokalni su nazivi za dijelove Zagrebačke gore na njezinom istočnom kraju.

Negdje na drugoj trećini tog puta je Žlebica, visoka vapnenačka stijena iz koje na nekoliko mjesta izvire gorska voda i slijeva se u Veliku Reku. Tako mrzla da i ljeti zebu zubi. Pripisuju joj ljekovita svojstva pa nije neuobičajeno vidjeti ponekog kako na izvoru puni kanistre, ili sliku šetača, izletnika i planinara koji za vrućih ljetnih dana uživaju na maloj čistini u svježini koju donosi užurbani potok dok poskakuje kamenitim koritom, voda iz izvora što ga neumorno dopunjuje i strujanje gorskog zraka.

Od Zelinske glave, u čijoj se spilji krije čarobno jezerce, put se lagano uspinje. Desnom stranom rubom duboke provalije, jednom od više potočnih udolina protegnutih do dolina Lonje i Zeline, a lijevom ukopan u brdo na kojemu stoje ruševine srednjovjekovne utvrde Zelingrad. Iza oštrog zavoja izrone kao da su srasle s brdom što ih nosi.

Zbog položaja gradu se moglo nesmetano prići samo sa sjevera pa je na toj strani bio zaštićen prokopom dok mu je prilaz s istoka, juga i zapada, na kojem je bilo podgrađe, štitila strmina.

Već na prvi pogled uočljivo je da su ostaci brižno zaštićeni od urušavanja i propadanja. Očuvani su dijelovi vanjskog obrambenog zida s glavnim gradskim vratima, cisterne za vodu, visoki zidovi polukružne obrambene kule, djelomično urušeni za potresa 2020. godine, unutarnji obrambeni zid s vratima kroz koja se iz vanjskog dvorišta ulazi u unutarnje i u njemu ostaci trokatnog palasa – stambenog dijela grada. Višegodišnjim marom zaposlenika Muzeja Zelina i volontera, uz stručnu pomoć konzervatora i vodstvom dr.sc. Zorislava Horvata ostaci Zelingrada sačuvani su od zle sudbine većine burgova razasutih po gorama Prigorja i Hrvatskog zagorja, a

koji su čuvali ove prostore od provale Tatara i Turaka. Doduše, ovaj je sagrađen nakon provale Tatara i prvi puta se spominje u jednoj ispravi iz 1295. godine kada je najvjerojatnije bio u kraljevom vlasništvu. U ispravi iz 1644. godine Zelingrad, Zelyn, Zelenwar naveden je kao razvalina u vlasništvu Ladislava Kerečenjija. Iz sačuvanih isprava vidljivo je da se u tih 350 godina, što milom što silom, promijenilo mnogo vlasnika, od kojih su mnogi nemilosrdno pljačkali i susjedne posjede i svoje kmetove. U tome su prednjačili članovi obitelji Bičkele, vlasnici Zelingradskog posjeda od 1397. do 1490. godine. Zadnji muški potomak Ladislav Bičkele i još četrdesetak plemića osuđeni su zbog pljački na smrt, ali kazna nije provedena pa je Ladislav nastavio s *rabotom* do svoje smrti. Ubijen je pri upadu vojnika kralja Maksimilijana I. Habsburga u Zelingrad.

Kako Grad Zelina i Muzej kao vlasnik grada imaju velike planove vezane uz njegovu revitalizaciju, Muzej Zelina je 2018. godine sredstvima iz EU fondova obavio potrebne istraživačke radove i na temelju njih izrađen je projekt novog starog Zelingrada obvezujući prilog zahtjevu za dodjelu nepovratnih sredstava za drugu fazu njegove revitalizacije u zanimljivo samoodrživo prezentacijsko-turističko odredište smješteno između Svetog Ivana Zeline i njezine eno-gastronomске, kulturne i sportsko-rekreacijske ponude te hodočasničke Marije Bistrice.

Put još malo vodi rubom provalije, a onda zađe u pitomiji krajolik iz kojeg se začas izbije na nakošenu livadu pod Kladeščicom. Ravno dalje se nastavlja hodočasnički put za Mariju Bisticu, izlokana šumska vlaka jedna je od mnogih u gori kojima drvosječe izvlače nesmiljeno posječene trupce pretežno bukve i kestena iz dijelova šume kojima gospodare Hrvatske šume. A desno preko prostrane gorske kose omeđene sa svih strana šumom put vodi do vrha Kladeščica na 460 metara nadmorske visine i istoimenog napuštenog sela 7 kilometra udaljeno od središta Zeline s pogledom na Ivanščicu, središnji dio Medvednice te Alpe – ako vam se posreći dobra vidljivost.

U prošlom stoljeću Kladeščica je bila stalno naseljeno selo drvenih tradicijskih kuća, bez struje i s izvorom pitke vode podalje od sela, do kojeg se treba ići strminom, srećom ne odviše dugom za dušu ispustiti. Po popisu stanovništva 1948. godine selo je imalo 98 stanovnika. Danas u selu boravi samo Stjepan Skočak koji s ponosom ističe da živi na staroj djedovini Skočakovih koja nosi *hižnu numeru* Kladeščica broj 1. Vratio se Štef nakon umirovljenja zelenim livadama svoga djetinjstva. Dojadi li mu samoća koja zapravo više ne vlada Kladeščicom, jer je Kladeščica danas uzorno naselje

Onaj stari Nutarnji Sveti Ivan Zelina danas

vikendica, sjedne u auto i odveze se u Biškupec gdje mu žive djeca i unuci. Zateknete li Štefa *pri hiži*, s veseljem će vas ugostiti i pokazati vam podebelu knjigu utisaka u kojoj posjetioci zapisuju svoje dojmove te vas zamoliti da se upišete. U njoj je na stotine dojmova znanih i neznanih, onih koji su samo jednom navratili Štefu i onih koji su česti gosti. Na svim jezicima, pa i jedan na kineskom. Ili možda japanskom, ne znam više jer odavno ju nisam listao.

Osim planinarskih staza u Zelinskoj gori postoji i izvan Zeline sve popularnija staza za brdski biciklizam koju su trasirali i održavaju članovi biciklističkog kluba simpatičnog imena Udruga Bregdown. Duga četiri i pol kilometra, s visinskom razlikom od 291 metar, staza vodi kroz gustu šumu od Kladešćice do lovačkog doma i streljane lovačkog društva Srnjak, zamalo do središta grada.

#

Državnom cestom D3 kilometar po kilometar, a tridesetak ih je od Zagreba do Svetog Ivana Zeline (ovisno kojim smo se putem uputili), eto nas u samom središtu središta (kulturnom, vinskom i svakom drugom pogledu) zelinskog Prigorja – na zelinskom Placu. Povijesni – Nutarnji Sveti Ivan Zelina čuču na vrhu jednog brijega Zelinske gore i na njegovoj padini. Prilazeći mu moramo blagom uzbrdicom, a odlazeći s njega niz strminu što završava u udolini kojom teče potocić Topličica, a iz nje kratkim usponom na Prodanec, sljedećem brdu, na rubu Nutarnjeg Svetog Ivana.

Na blago nakošenoj površini središnjega trga, jer tako diktira reljef, smjestio se najstariji predio današnjeg grada Svetog Ivana Zeline. Onaj koji je preživio dva potresa, veliki požar i dva svjetska rata, nakon kojih bi, još od vremena učestalih upada Turaka, uvijek bio iznova obnavljan.

Zelina se prvi puta spominje u ispravi kralja Bele III. iz 1185. godine, a od 1328. godine poveljom bana Mikca dobiva status slobodnog kraljevskog trgovišta i pravo na održavanje tjednog sajma svakog četvrtka. Zahvaljujući svom položaju, Zelina ubrzo postaje najjače trgovište i obrtničko središte između Zagreba, Varaždina i Križevaca. Iz tog vremena u ispravama se spominje i kao upravno središte stare županije Moravče, a koja se prostirala od Kašine i Laza sela i prijevoja na Medvednici na zapadu do Lonje na istoku.

Iako je gotovo čitavo gradsko središte zaštićeno kao kulturno-povijesna cjelina, a unutar nje zaštićene su i pojedine građevine, iz mnogo

Južna strana zelinskog placa

opravdanih i neopravdanih razloga, Plac s okolnim trgovačkim i obrtničkim dijelom grada kakav je ovjekovječen na fotografijama učitelja Frederika Ludviga Raca (1861. – 1937.) prvog zelinskog fotografa amatera, spremljenim u obiteljske albume ili sačuvan na razglednicama, nepovratno gubi sliku romantičnog trgovišta iz 19. stoljeća. Posljedica je to sudbine, neprekidne potrebe obnavljanja, ali i naglog razvoja te nedostatka novca za održavanje ili sanaciju, pa i nebrige,...

Odmah na početku Placa s desna nalazi se zgrada Muzeja Sveti Ivan Zelina. Pravokutna dvokatnica s dvostrešnim krovom na lastavicu⁸ i s raskošnih 14 prozorskih osi vizurom nalikuje kakvom skromnijem klasicističkom dvorcu i ogromnoj kuriji. Djelo je Stjepana Planića, jednog od najpoznatijih hrvatskih arhitekata čije radove odlikuje „specifična interpretacija regionalizma“. Zgrada je građena 1951. kao zadružni dom, a onda je kroz godine mijenjala namjenu.

⁸ *Zabatna nakošenja na dvostrešnom krovu.*

Kada je 1977. godine osnovana Zavičajna zbirka, *Planićeva ljepotica* izgledom pa i položajem bila je upravo idealna za njezin smještaj. Deset godina kasnije Zavičajna zbirka prerasla je u Zavičajni muzej Sveti Ivan Zelina. U 66 godina postojanja (od Zavičajne zbirke do danas suvremenog muzeja) prikupljen je impozantan fundus od 15.000 predmeta koji čine 17 pojedinačnih bogatih muzejskih zbirki. Od arheološke, etnografske, likovne, zbirke starog oružja do zbirke zastava i zemljovida. Pojedini eksponati iz zbirki izlagani su u okvirima tematskih izložbi, ponajviše vezane uz događaje bliže i dalje prošlosti zelinskog Prigorja jer za postav stalne zavičajne izložbe nije bilo prostora. Mnoge od tih izložbi bile su pravo muzejsko otkriće i kulturna svetkovina, posebice one postavljene za neku od Noći muzeja. Na njegovu 20. godišnjicu, 2008. godine, postavljena je velika izložba Priča o Zelini, na kojoj su po prvi puta javnosti predstavljeni eksponati iz tada svih 16 zbirki.

A onda je staru zgradu prodrmao potres. U konstrukcijskoj obnovi, koja je upravo završena sredstvima EU, za potrebe muzeja preuređeni su II. kat, potkrovlje i podrum. Utješna uzrečica „*svako zlo za neko dobro*“ opravdala je svoju optimističku poruku jer će ovaj najveći i ponajbolji muzej u županiji i među najboljim zavičajnim, lokalnim u Hrvatskoj dobiti novi izložbeni prostor potpuno primjeren potrebama suvremenog muzeja. Do otvaranja novog starog muzeja tridesetak izložbi postavljenih za doba epidemije korone u „Muzeju kod vas doma“ može se obići virtualno – iz fotelje.

Okomito na os zgrade muzeja stoji zgrada sagrađena pedesetih godina prošlog stoljeća. Jedinstvena dugačka jednokatnica gradske uprave konkavnog oblika, s *longettom* – uzdužnim nadsvođenim prolazom, arhitektonskim rješenjem na koje uglavnom ne nailazimo u kontinentalnom dijelu Hrvatske, dio je trga koji je, po nekim saznanjima, kao veliki trgovački prostor zamislio i skicirao Vjekoslav Richter.

Ispred Planićeve i Richterove zgrade površinom je skroman, ali lijep i njegovan park, popločen prostor za javna događanja te zelena tržnica na otvorenom. S druge dvije strane omeđuje ih ona od *navek* tu državna cesta D3, dijeleći nekadašnji jedinstveni povijesni prostor Placa na tri manje cjeline.

U hladovini parka biste su ona tri donjozelinska muža, rad akademskog kipara i majstora ljevača u bronci Ivica Grošinića – Đovanija, Zelinčana s dvije adrese. Jedne u samom gradu Zelini gdje su njegova obiteljska kuća, atelje i umjetnička ljevaonica u kojoj lijeva i cizelira sa sinom

Zelinski plac, sjeverna strana

Matijom i druge u prigradskom naselju Donje Orešje gdje majstor Đovani na svom imanju sam i za svoju dušu godinama radi na obnavljanju i održavanju nekoliko starih tradicijskih kuća. Autor je mnogih izvedenih skulptura, spomenika i idejnih rješenja koja čekaju na realizaciju, mnogima je znan po obavljenom restauratorskom radu prilikom vraćanja spomenika banu Jelačiću na središnji zagrebački trg, a Zagrepčanima i Zelinčanima i po spomeniku poginulim braniteljima u Domovinskom ratu koji krasi i zagrebački Trg Stara Trešnjevka i zelinsko groblje. Uz zelinske velikane rub trga krasi i 2 metra visoka statua vinogradara s brentom izrađena od komadića vinove loze.

Od nedavno, umjesto kroz godinama vječno zagušeno raskršće lokalnim i tranzitnim prometom strogim centrom, promet teče nesmetanije kružnim tokom. Preko njega na sjevernoj strani župna crkva svetog Ivana Krstitelja djeluje usamljeno jer vrijedni urbani prostor ispred nje zauzimaju besmisleno parkiralište, cijeli dan zauzeto automobilima onih koji ujutro autobusom odlaze u Zagreb na posao i dvije kuće s nadogradnjom između, što bode u oči. Jedna stara napuštena i zapuštena i druga s kraja prošlog stoljeća nikla na mjestu posljednjeg zelinskog štacuna mješovitom robom, narušavaju i ovako bezdušni izgled prostora. Crkva djeluje usamljeno jer nigdje više nema ni traga onom živopisnom šetalištu kakvim ga je oslikao Zlatko Crnec u jednoj od četiri povijesne priče ispričane u knjizi Sveti Ivan Zelina – sjećanje u razglednicama: *„Dvije ulične svjetiljke na drvenim stupovima, željezna fontana na sredini trga, prozorska krila s pokretnim rebrima na oronuloj fasadi zgrade, male zelene površine, tek zasađene drvećem“* – pjesnički je nadahnuti kroki i novinarski jezgrovit. Ne, gospon Crnec, pjesnik, slikar i novinar, nije bio suvremenik Zeline s kraja 19. i početka 20. stoljeća, već njezin ovovjekovni kroničar koji je šetajući prošlošću starim razglednicama Zeline oslikao *„... svoj doživljaj viđenja zelinskog kraja kroz objektiv znanih i neznanih starih fotografija.“* (Dragutin Feletar, geograf, 2020. godine u proslavu drugog dopunjenog izdanja).

A dvije stotine starih razglednica Zeline prezentirane u toj knjizi koje je brižljivo sakupio zelinski kolekcionar Zdravko Valentaković samo su dio njegove prebogat zbirke razglednica – ne samo onih zelinskih već iz gotovo čitavog svijeta. Zamalo cijeli svoj život Batika (kako ga zovu prijatelji) je posvetio uz sakupljanje razglednica i sakupljanju pomalo zaboravljenih upotrebnih predmeta, starih satova i inih starina kojima je često dopunjavao i fundus Zelinskog muzeja.

No vratimo se župnoj crkvi čiji je toranj, baš kao i ploha trga, malo nagnut. Nije doduše kos kao onaj u Pisi pa stoga nije po tome čuven, ali je zato crkva znana kao vrijedan i zaštićen spomenik kulture. Zelinska župna crkva spominje se u ispravama prvi puta 1200. godine. Svoj današnji izgled ova je crkva dobila u 18. stoljeću kada je ona srednjovjekovna preoblikovana. Izvorni je ostao tek zvonik koji još krase elementi gotike, bifore karakterističnih šiljastih lukova i visoki šiljasti krov s malim isto tako šiljastim tornjićima na uglovima krova. Novijeg datuma jedino su visoko pod krovom zvonika četiri ure na koje malo tko u ovo doba kojekakvih gadgeta i smart telefona pogleda. Kao da otkucavaju neko prošlo vrijeme dok dolje ispod njih sadašnje ubrzano teče. Unutrašnjost crkve nije opremljena sačuvanim bogatim i raskošnim baroknim inventarom kao u drugim crkvama i kapelama zelinskog Prigorja. Iz vremena baroka ostale su tek barokna propovjedaonica, krstionica u maniri rokokoja te vrijedan i bogat sadržaj crkvene riznice.

I da! Zamalo sam i ja zaboravio na drvenu skulpturu *Kristov život*. Stoji gotovo nezamjetna, usprkos svojoj umjetničkoj vrijednosti i veličini, stisnuta uz ogradu crkvenog dvorišta pod krošnjom ono malo visokog zelenila što stidljivo uljepšava trg, zaboravljena od svih. Natrula u podnožju i nezaštićena, načeta zubom vremena i pitanje je dana kada će se prevaliti. Pet metara visoka i metar i pol u obujmu prikazuje pedesetak živopisnih likova iz života Isusa od njegovog rođenja do uskrsnuća. Izrezbario ju je u hrastovom trupcu 1998. godine Ivan Antolković (1944. – 2019.), samouki kipar i slikar iz Krečavesi. Iako je uzimao dljeto ili olovku u ruku samo u predahu između radova na gruntu, stvaralački opus mu je velik, a motivi raznoliki, toliko da ih je u ovoj skućenoj putopisariji nemoguće sve spomenuti. Poslužit ću se umjesto nabiranja jednom od konstatacija iz niza recenzija, onom prof. dr. Antuna Bauera, povjesničara umjetnosti: „...izgradio je svoj likovni umjetnički izraz. Dao je niz umjetničkih ostvarenja koja će ostati u našoj suvremenoj naivi, u našoj suvremenoj likovnoj umjetnosti. Djela koja će ostati kao antologijska vrijednost naše današnje umjetničke stvarnosti.“

No četiri Ivekove skulpture moram poimence spomenuti. Dvije koje poput *Kristovog života* krase javni prostor grada: *Ivansko cvetje* ispred zgrade Pučkog otvorenog učilišta i *Pod raspelom*, pet metara visok križ na zelinskom groblju, *Betlehemske jaslice* jer svakog došašća zajedno s adventskim svijećama uljepšavaju Plac te skulpturu *Vinogradar*, tradicionalnu nagradu organizatora na izložbama vina dodjeljivanu svake godine do Ivekove smrti.

I dok južnu i istočnu stranu Placa krasi interpolacije iz sredine dvadesetoga stoljeća koje svojim oblikovanjem kao da slijede izgled prošlosti, sjevernu stranu krasi župna crkva, jedini autentični spomen iz vremena stare Zeline. Sadržaj zapadne strane Placa noviji je, uređen sredinom sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Na mjestu starih oronulih *hiža* između kojih je vrludala ulica put groblja i osnovne škole sagrađena je suvremeno oblikovana zgrada trgovačkog centra s tada čuvenim restoranom *Preša* čiju je unutrašnjost krasila stoljetna drvena vinska preša, kafićem *Črn-bel*, kuglanom, bankom, uredskim prostorima, pasažom i atomskim skloništem (zlu ne trebalo) jer je to tada nalagao očito dalekovidni zakonodavac. Autori projekta Dražen Janković, Zrinka Supek – Andrijević i Josip Hitl poštovali su Richtеровu zamisao o izgledu Placa i projektirali zgradu blago konkavnog oblika. Iako doista velika i tlocrtom i visinom, ne strši, već se uklapa u krajobraz, a denivelirani pješački trg pred njom projektiran je vizionarski. Danas je okružen novim i raznolikijim trgovačkim prostorima i ugostiteljskim sadržajima sa širokim pogledom na park i štandove zelene tržnice, prostorom za javna okupljanja na istočnoj strani Placa te pasažom kojim se sada prolazi do novih gradskih sadržaja: srednje škole s gimnazijskim i strukovnim smjerovima, osnovne škole, sportske dvorane, dječjeg vrtića, suvremenog Vatrogasnog centra nadograđenog višenamjenskom dvoranom, parkirališnog prostora, najnovijeg multifunkcionalnog centra Gradskog društva Crvenog križa te kružnog toka ispred obje škole. Time se malo-pomalo daje (no nedovoljno brzo) Placu izgled suvremenog gradskog trga na kojem šetač pa i užurbani prolaznik može doživjeti susret s daškom prošlosti.

Prošavši Placom u krug, evo nas na njegovom suprotnom kraju ispred stare i niske dugačke prizemnice preko puta Muzeja. Na njoj je spomen-ploča Milanu pl. Pažiću (1907. – 1982.), enologu, ekonomistu, voditelju vinarije Pucek – Pažić, koji je izlagao svoja vina na izložbama u Hrvatskoj, Sloveniji i Francuskoj još 1967. godine te je osvojio u Montepellieru brončanu medalju za graševinu.

Milanov sin Ivan Janko Pažić napisao je knjigu *Izložbe vina u Svetom Ivanu Zelini*, izuzetno vrijedno sistematizirano i dokumentirano svjedočanstvo o povijesti svetoivanjskog vinogradarstva i vinarstva kojim je obuhvaćeno razdoblje od vremena Dragutina Stražimira do 20. po redu Izložbe vina kontinentalne Hrvatske 1988. godine. Kao vrhunski enolog i načelnik općine u teškim je ratnim godinama bio zaslužan za očuvanje i nastavak tradicije izložbe vina u Zelini.

Iako je ovogodišnja „tek“ pedeset i peta izložba u kontinuitetu, tradicija organiziranog izlaganja u Svetom Ivanu Zelini zapravo je vrlo duga. Pažić kao njezin početak navodi Prvu podružničku izložbu Hrvatsko – slavonskog gospodarskog društva održanu 1860. godine. Nažalost, nakon prve nije ostvaren kontinuitet održavanja sve do 1968. godine, od kada ih brojimo. U tom gotovo stogodišnjem „vakuumu“ održano je svega šest izložbi. No svetoivanjski vinari za to vrijeme redovno sudjeluju na izložbama vina u Zagrebu, Krapini, Bedekovčini, Čakovcu, Križevcima, Beču, Montpellieru, Ljubljani, Novom Sadu, Beogradu i zacijelo još ponegdje.

U proteklih 55 godina Izložba se neprekidno razvijala po broju sudionika i uzoraka, a naziv mijenjala sukladno imenima vinogorja, podregija i regija koje bi sudjelovale na izložbi. Tako je prva nosila naziv Prigodna degustacija zelinskih vina. Već sljedeća bila je Izložba zelinskih vina. Od 1970. godine dvije je godine nosila naziv Izložba prigorskih vina, a 1973. godine Izložba prigorskih i zagorskih vina, da bi sljedeće godine bila Izložba prigorskih, zagorskih i moslavačkih vina. Od 1974. godine nosila je naziv Izložba vina sjeverozapadne Hrvatske. Danas je to Izložba vina kontinentalne Hrvatske. Uz rast broja prijavljenih uzoraka od skromnih 28 na prvoj do 362 na ovogodišnjoj mijenjale su se kategorije ocjenjivanja. Tako se sada uz uobičajeni odabir šampiona izložbe koji dobiva Veliku zlatnu diplomu posebno proglašavaju dobitnici zlatne, srebrne i brončane diplome u svakoj od kategorija, ukupno njih 17. Od onih za autohtonu kraljevinu, vizualni identitet boce, za mirna, predikatna, s ostatkom neprevrela šećera (posebno za bijela, posebno za crvena), do pjenušaca. Unazad četiri izložbe posebno se proglašava i šampion i dodjeljuju sve tri diplome za ponajbolja vina Zagrebačke županije.

„Malo ima stvari potrebnih u našem ljudskom životu koje su opjevane kao vino“, napisao je akademik Josip Bratulić u recenziji knjige pjesama zelinskog vinara i pjesnika naturščaka Štefa Hrupca. U sjeverozapadnoj, vinogradarskoj i kajkavskoj Hrvatskoj stihovi o vinu mnogobrojni su i opjevani, bilo da se radi o pučkim ili autorskim, ali toliko uvriježenim da ih se drži narodnim. Nezamjenjiva su zvučna kulisa zelinskih gorica, svake pajdašije i vinske spelancije.

Svaki prigorski i zagorski vinogradar i vinar drži do blagdana za kojih se održavaju tradicionalne vinske *spelancije* izvorno nastale tijekom 19. stoljeća ovdje u vinorodnoj sjeverozapadnoj Hrvatskoj, a danas postaju tradicija gotovo svih vinogradarskih krajeva Lijepe Naše. Vinske spelancije

započinju s Vincekovim, 22. siječnja kada obrezivanjem prvog trsa počinje vinogradarska godina, a završavaju krštenjem mošta u vino na Martinje, 11. studenog.

Vinska spravišća su pajdašije – druženje pajdaša *uz kupicu, holbu, pintu, bilikum, trilikum* pri čemu se nazočni drže utvrđenih regula kojima su nadahnuće bili Križevački statuti nastali vjerojatno u 14. stoljeću u Križevcima, a prenosili su se usmenom predajom. Križevački statuti tiskani su prvi puta u 19. stoljeću.

Posebno su znane spelancije za Vincekovo i Martinje Martinjskih pajadaša, najstarije vinske pajadašije u Hrvatskoj osnovane 1966. godine.

Ispod Rihterove ljepotice zgrada je Pučkog otvorenog učilišta. Stoji na mjestu nekadašnjeg vatrogasnog spremišta iz vremena kada je Zelina bila trgovište u gospodarskom usponu i kotarsko središte. Spremištu je 1946. godine dograđena dvorana s pozornicom za kino projekcije, priredbe i javna okupljanja. U tada novootvorenom Domu kulture sjedilo se na drvenim klupama, no gledatelja ni događanja nije nedostajalo. Nažalost, Dom je izgorio u požaru 1974. godine. Obnovljen je, za današnje pojmove, izuzetno brzo pa već iduće godine Zelina dobiva potpuno novi Dom kulture.

Pučko otvoreno učilište, uz Muzej, važna je institucija u društvenom životu grada do koje se s Placa može uokolo ili poprijeke stepenicama. Pa kada već spominjem stepenice, zanimljivo je kao kuriozitet da na tom relativno malom prostoru Placa i oko njega postoji više od 30 javnih stubišta, od onih raskošnih obloženih kamenom do skromnih betonskih, od skalinada do onih sa samo jednom ili dvije stepenice, onih po kojima se svakodnevno hodi i onih koje su zaboravljene i obrasle travom. Imidž grada su i njegovi doista lijepi i maštoviti murali koji na nekoliko mjesta oko obje škole uljepšavaju prostor i istovremeno ga nagrđuju jer su stalna meta onih kojima očito nije stalo do lijepog izgleda grada. Najljepši među njima je dugačak mural na potpornom zidu kraj Vatrogasnog doma, no, nažalost, ispred njega je parkiralište pa parkirani automobili uskraćuju cjeloviti doživljaj pogleda na njega. A najoriginalniji je onaj u Ulici Matije Gupca, dugačak 60 metra koji u 11 slika prikazuje motive i simbole grada. Murali su rad Udruge mladih Zeline.

Ako je vino poezija u boci (meni se čini da je), kako kaže američki pisac Clifton Fadiman, onda je nekako razumljivo da je uz vino, izložbu

vina, vinske *spelancije i pajadašije* ponajbolji promotor Svetog Ivana Zeline kajkavska poezija – Recital suvremene kajkavske poezije i Smotra dječjeg kajkavskog stvaralaštva. Iako ni Recital ni Smotra (i sve ono što prati te dvije manifestacije) nemaju tradiciju dugu poput vinogradarstva i vinskih spelancija koje su Zelini priskrbile epitet vinske metropole, već od prvih održanih daju gradu njegov drugi prepoznatljiv imidž.

Zbog njih Sveti Ivan Zelinu bez okolišanja možemo nazvati i prijestolnicom kajkavskog stiha, epitet koji Zelina ima od 1970. godine. Te je godine grupa entuzijasta okupljenih oko Narodnog sveučilišta, a pod pokroviteljstvom Skupštine općine Zelina u Domu kulture upriličila održavanje Prvog recitala kajkavske lirike „Dragutin Domjanić“, a od sljedeće godine i Smotru dječjeg kajkavskog pjesništva istog imena.

Od tada je Zelinu dva puta godišnje pohodila pjesnička muza Erato. No, ne zadugo. Tek ustoličena tradicija održavanja Recitala i Smotre trajala je samo deset godina. Deseti po redu Recital održan 1979. godine nije bio „novi recital“, već retrospektiva najboljih ostvarenja sa svih devet recitala, poslije kojeg je „...nastala jedna kajkavska tišina“, kako je to u jednom intervjuu za magazin Prigorje.hr rekao Ivica Kukovačec, ravnatelj POU od 2000. do 2018. godine.

No žilav kak trs v zapušćenim goricama kaj ih na našal ima posuda na zelinskim bregima, recital nam se vrnul znovič leta jezer devetso devedeset drugog kak jedanaesti po redu da potraje dok ima svijeta i vijeka u organizaciji Pučkog otvorenog učilišta uz podršku Grada, Županije, Ministarstva kulture i sponzora.

Mi Svetoivanjci volimo se špimčiti s Recitalom i Smotrom, s punim razlogom, naravno. Na 42 dosadašnja Recitala prispjelo je impozantnih trinaest tisuća i nešto pjesama, dakle prosječno 310 po svakom recitalu od, u prosjeku, 75 autora. Brojke su približne jer se statistika vodi od 1995. godine, ali i zbog požara 1974. godine u kojemu je izgorio Dom kulture i arhiva Recitala i Smotre pohranjena u njemu.

„Već samim početkom 1970. zelinski recital dostiže svoj stvaralački, antologijski zenit.“, napisala je mr. sc. Božica Pažur, glavna i odgovorna urednica časopisa *Kaj*, u povodu 25. obljetnice Recitala u raskošnoj i do tančine sveobuhvatnoj povjesnici Recitala *Tak je bilo...* U njoj su riječju i slikom spomenuti svi prije i danas zaslužni što nam je ove 2023. godine

Predstavljanje Zbornika 42. Recitala suvremenog kajkavskog pjesništva „Dragutin Domjanić“, 2023. godine.

Recital „42 - letni kajkavski pajdaš“, kako ga je nazvala Božica, na koji je pristiglo 385 radova koje je prijavilo 106 pjesnika.

Naravno da *nemrem* ovdje i sad spomenuti sve te zaslužne, ali poneko ime naprosto moram. Gledam fotografiju članova prvog žirija i organizacijskog odbora u knjizi *Tak je bilo...* Na jednoj od najranijih fotografija iz tog vremena nalaze se Stjepan Draganić, Ivan Valentaković, Joža Skok, Nada Klačterka, Antun Šojat, Gustav Krklec, Mirko Cajnek, Drago Britvić i Zlatko Crnec. Snimljena je u psarjevačkim vinogradima, posve prigodno za Zelinu.

Na prvom Recitalu nagrade stručnog žirija osvojili su Blanka Dovjak – Matković, Stjepan Jakševac i Milan Horvat. Spomenuo sam ih jer su bili prvi laureati. Dvije godine kasnije nagrade su osvojili Ivo Kalinski s Baladom II i Zlatko Crnec za Pismo gosponu J. Prevertu v Pariz. Spominjem ih jer su bili prvi domaći laureati. Treću nagradu te je godine osvojila Melita Runje. Pismo gosponu J. Prevertu v Pariz kasnije je uglazbio Zvonko Špišić i bila je nagrađena na Krapinskom festivalu za tekst i muziku.

Dr. sc. Ivo Kalinski, filolog, pjesnik i esejist, autor sedamdesetak stručnih i znanstvenih radova, od 11. Recitala predsjednik je žirija – ocjenjivačkog suda organizatora, a tu dužnost i danas obavlja. Urednik je trideset i jednog Zbornika Recitala i Smotre u kojima se objavljuju nagrađene, javno izvedene pjesme, ali i ostale ponajbolje, prema izboru stručnog suda. Kalinski je i urednik Male biblioteke Dragutin Domjanić Pučkog otvorenog učilišta – „malog nakladnika velikog srca“ – svojevrsnog fenomena u izdavaštvu koji tijekom godine uz Zbornik Recitala i Smotre objavi i nekoliko naslova, od romana i poezije do publicistike. Zlatko Crnec, slikar, često je bio autor vrlo zapaženih scenografija recitala. Zlatko Crnec, antologijski pjesnik, neumorno je nastavio pisati kajkavske stihove, ali i pjesme na standardu. Njegova poezija pisana na zagrebačkom kajkavskom ima izrazito naglašenu urbanu notu začinjenu finim *fakinskim humorom*. Za pjesmu *Taubeki se flojsaju* izvedenu na 21. Recitalu dobio je nagradu publike i posebnu nagradu za svoj pjesnički izričaj. Autor je zbirki pjesama *Veter zgorec*, *Žmahen griz*, *Zagrebačke špelancije*, *Nakrivljeni krajolik* i posljednje *Agramerski valcertango*.

„*Festival u Zelini je „pun pogodak“ i vrlo mi je drago da je ovako uspio kad vidim kakvo zanimanje vlada među publikom.*“ Ocjena je to Gustava Krkleca u Večernjem listu. I doista je zapanjujuće koliki je tada bio zanos gledateljstva. I onog s lokalnog, i onog s okolnih kajkavskih područja, pa i onog kojem je kajkavski bio gotovo nerazumljiv. Iako su ciljevi ponovo pokrenutog recitala 1992. godine bili isti kao onih od prvog do desetog kojih se rado sjećaju stariji Zelinčani, današnjim recitalima nedostaje gledanosti – prvenstveno domaćeg gledateljstva. Sa Smotrom je zericu drugačije.

Ivica Kukovačec, čovjek koji je svojim radom zadužio kajkavsku riječ i zelinsku kulturu zajedno s dr. sc. Ivom Kalinskim, pokojnim profesorom Jožom Skokom (1931.-2017.), članom stručnog suda do njegove smrti (za kojeg je Miroslav Šicel rekao da je „*središnja ličnost kajkavske književne povijesti*“) i dr. sc. Božicom Pažur, članicom stručnog suda od 25. Recitala, u intervjuu pri odlasku s mjesta ravnatelja rekao mi je: „*Bila su to druga vremena u kojima su iza Narodnog sveučilišta stajali resursi Televizije Zagreb, Radio Zagreba, Večernjeg lista, zagrebačke muzičke i glumačke scene.*“

Od tada je organizacija Recitala i Smotre, uz iznimke, ponajviše stvar entuzijazma ljudi poput Skoka, Kalinskog, Pažur, Kukovačeca, naravno pjesnike, te poneke koji shvaćaju značenje, potrebu i misiju Recitala i Smotre u hrvatskoj kulturi.

Kako je većini pjesnika Recital nadahnuće i mjerilo njihove uspješnosti, a osnovnoškolcima Smotra poticaj, iz godine u godinu im se vraćaju. Pridružuju im se novi pjesnički naraštaji. Stoga mnoge pjesme izvedene na Recitalu bivaju uvrštene u sve tri nove antologije suvremenog hrvatskog pjesništva. Ono što brine, izostanak je domaćeg gledateljstva, prvenstveno na javnom izvođenju ponajboljih ostvarenja aktualnog recitala i dodjeli nagrada. Je li uzrok njegov pomalo komorni karakter? O tome sam 2019. godine za portal Prigorje.hr razgovarao s Dubravkom Sušecom, ondašnjim ravnateljem Pučkog otvorenog učilišta koji je na tu temu rekao: „*Recital suvremenog kajkavskog stvaralaštva neprikosnoven je na kulturnoj mapi našega grada jer njegova je važnost višestruka. U prvom redu on je obrambeni bastion kajkavštine, a u vrijeme svog održavanja Zelinu čini kulturnom prijestolnicom kajkavskog prostora. Njegova visoka estetska vrijednost istodobno je, međutim, i njegova slaba točka. Građani na Recital gledaju kao na događanje par excellence. On to nepobitno i jest, ali ta ga oznaka, taj položaj na prijestolju, jednostavno drži preudaljenim od publike. Taj se odnos čini izuzetno teško promijeniti i nisam siguran bi li bilo dobro pokušavati. Podilaziti ukusima široke publike ponekad je i rizično i opasno.*“

Današnja zgrada POU-a istinski je hram kulture Svetog Ivana Zeline, pa i šire (kako se to često besmisleno kaže). U njoj, osim samog Učilišta i njegovih nadasve raznolikih i hvalevrijednih programa, dvorane Kraluš s njezinim izložbenim prostorom i društvenim događanjima u atriju, Recitalom i Smotrom, „stanuju“ i glazbena škola i Hrvatsko pjevačko društvo staro dobrano *prek sto let te ZAmKa* – amatersko kazalište, čiji nastupi za koje se redovito traži karta više uvijek oduševavaju publiku. Njihove su predstave najčešće šaljivi pučki igrokazi kojima je autorica i redateljica Štefica Fanjek. Okušali su se, i to uspješno, zelinski amateri i s izvedbama zahtjevnijih glumačkih i dramskih ostvarenja. Dobitnici su mnogobrojnih nagrada za amaterska glumišta, od onih za najbolju predstavu, režiju, scenografiju, kostimografiju do onih dodjeljivanih za najbolja glumačka ostvarenja Vesni Bičak Dananić (danas ravnateljici POU), Mariju Dukariću, Stjepanu Nizeku, Danici Bejuk, Zdravku Mundaku, Zdenki Kamenarić,...

Od Placa niz breg prema Varaždinu *mam* s desne strane na vuglu prva je od onih nekoliko još preostalih zaštićenih kuća stare Zeline na ovoj strani. Preko puta na drugom vuglu stara je zgrada suda, a do nje zgrada nekadašnje pučke škole. Svima njima, s jedne i druge strane vrha brijega, stambenim i javnim, svojstveno je da su ostale zaboravljene u vremenu i prostoru.

Između škole i najuže zelinske hiže ulica je u kojoj je *mam* na početku s desne strane Galerija Sveti Ivan Zelina. Staru roditeljsku hižu Vilko Žiljak i supruga Nada, rođena Zagrepčanka, preuredili su u još jedno nezaobilazno mjesto u gradu – mjesto posvećeno kulturi – onoj likovnoj. Kada nadasve druželjubivi Vilko i Nada nisu u Zagrebu (to je redovito svaki vikend), vrata galerije su svakom širom *otprta*. Vilko je sveučilišni profesor emeritus, doktor znanosti, autor 510 znanstvenih radova iz područja tehničkih znanosti, u svijetu likovne umjetnosti znan po primjeni infracrvenih boja u slikarstvu. Nada, akademska slikarica koja uz ostale tehnike primjenjuje i infracrvenu tehniku slikajući sliku u slici - dvije nezavisne slike od kojih je ona donja vidljiva samo na displeju uz pomoć infracrvene kamere, izlagala je na osamdesetak samostalnih izložbi širom svijeta. Oni i danas ugošćuju u svojoj galeriji mlade i još neafirmirane slikare, fotografe, kipare. Otvaranje svake izložbe pravi je kulturni događaj i neformalna zabava na koju pohrle prijatelji i gosti odasvud. Nažalost, uglavnom *stranjski*, tek poneki Zelinčanin. Posjećivali su ju i Kinezi, i Japanci, i Indijci, i... A izlagali su u njoj (i još izlažu) umjetnici iz više od 30 zemalja svijeta.

Ovdje ću uzeti predah od šetnje zelinskim Placem. Petak je predvečer pa idem Vilku i Nadi *spiti kupicu-dvije u njihovoj kulturnoj pilnici*.

Kroz ranije poznatu povijest uz ime Sveti Ivan Zelina veže se i drevno ime Četvrtkovec. Kada sam se početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća doselio s obitelji u Sveti Ivan Zelinu, tada općinu, mjesto je nosilo ime Zelina. Devedesetih godina prošlog stoljeća vraćeno joj je ime po crkvi na vrhu brijega i dobila je status grada, a spomen na ono drevno i zaboravljeno ime nosio je kafić Janka i Nene Pažić, koji odavno stoji zaprt. *Pri svetom Antunu*, jer uz njega stoji kip sv. Antuna, rekli bi Zelinčani kada bi išli u taj kulturni kafić u kojem su se njegovali umjetnost i narodni običaji i pilo dobro Pažićevo vino. Gostovali su u Četvrtkovcu kipari, slikari, fotografi, pjesnici, književnici, glazbenici, novinari, a zalazili i mnogobrojni Zelinčani. Moglo se tu čuti i kak zvuče prave domaće cimbuće *koje je znal delati* stolar Joža Škarec, a čiji zvuk danas još njeguje zelinski glazbenik Alan Kanski.

Osvrnem li se unazad, moram se složiti s Kukovačecom i Sušecom da su to doista bila neka druga vremena i za Recital i za Vilkovu i Nadinu galeriju i za Četvrtkovec u kojima nije trebalo razmišljati o podilaženju ukusima jer je Sveti Ivan Zelina često bio daleko ispred svog vremena zahvaljujući spomenutim ljudima i onima koje bi još trebalo spomenuti.

#

Pod brijegom na kojem čuči središte Svetog Ivana Zelina, između potoka i Okna (*Zvira*) – izvora termalne vode s jedne strane te brda Prodanec i brega Vrtače prekrivenog vinogradima i kletima s druge, zavukla se duboka dolina na čijem se kraju, udaljena od glavnih puteva, skriva Topličica Gornja. U njoj, kao i u Curkovcu i susjednom Kalinju u udolini s istočne strane Vrtača, ima još starih *hiža*, i drvenih i zidanica. Skromnih i onih raskošnih u kojima su živjele ili još žive stare zelinske obitelji čiji su preci imali status nižeg plemstva dodjeljivanog im za zasluge. Titula nižeg plemstva potječe iz vremena kralja Bele IV., a o njoj se govorilo i u vrijeme austrijskog carstva, kada je provođena i revizija prava na zakonitost naslova pl. – plemeniti na području Zeline i Moravča.

Pored Okna u 19. stoljeću sagrađen je prvi od tri zelinska bazena, koliko ih je bilo napravljeno do 1954. godine. Te je godine dobrovoljnim radnim akcijama izgrađen nadaleko znani kompleks zelinskih bazena: olimpijski – dimenzija 50 x 20 metara, bazen za neplivače i bazen za djecu, koji danas više ne postoje.

S razlogom se pitam nisu li se možda još Stari Rimljani kupali u kakvim termama uz *Okno* ili u toplom potoku Topličici? Naime, svojedobno mi je Anica Cvetnić Dimitrov, zelinska pjesnikinja i književnica, amaterska glumica, zborovoditeljica i učiteljica, danas pokojna, uz kavu, u njezinoj kućici na bregu u Topličici Gornjoj pričala o staroj knjizi koju je imao njezin djed. U njoj su, sjeća se Anica koja je tada bila dijete, bili pobrojani i opisani artefakti iz vremena Rimskog carstva koje su mještani Topličice pronalazili obrađujući svoje njive uz potok. Kako na tom terenu nisu provođena arheološka istraživanja, ostaje tek pretpostavka da se tu nalazilo manje rimsko naselje ili možda vojni logor, uz koji su možebitno postojale i kakve terme.

Živjelo se oko današnje Zeline i u prapovijesti, otprilike 1800 godina prije Krista. Dokaz su tome četiri pronađene kamene sjekire, cijele i u fragmentima, iz vremena bakrenog doba koje se čuvaju u arheološkoj zbirici Muzeja Sveti Ivan Zelina. Arheološko je nalazište iznad Donjeg Orešja ponad još jedne od udolina zavučениh duboko u obronke Medvednice gdje zelinski muzealci više godina istražuju dva gradinska naselja iz kasnog brončanog doba, starije Pogorišće i mlađe Graci. Do sada su pronađeni ostaci suhozida, ulomci keramike, kućnog posuđa i poda, a najznačajniji pronađeni artefakt je oštrica brončanog noža. Pored ta dva prapovijesna lokaliteta i srednjovjekovnog Zelingrada zelinski muzealci istražuju nalazišta iz vremena antike i srednjovjekovne lokalitete – crkvu svetog Petra u Novom Mestu i ostatke kapelice sv. Kuzme i Damjana na Kladešćici.

Po Zelinskoj gori

Kako ne postoji osim komoditeta ni jedan drugi razlog uputiti se do Donjeg Orešja automobilom ulicom paralelnom s D3 pored odvojaka za Topličicu, Vrtače, Kalinje i nad njim Belavine, još jednog od vinorodnih *bregova* Zelinskog vinogorja, nastaviti cesticom kroz polje i čakskom biti u Donjem Orešju, odlučim se za put Orešja preko Zelinske gore, naravno, pješice.

Tako se uhodana ekipa za landranje planinama i bregima uputila jednog nedjeljnog prijepodneva u Gornje Orešje, kroz šumu. U početku se uspinjemo poznatim mi putem kroz Zelinsku goru, a onda Valentina skrene nevidljivim, put Orešja. Cilj nam je posjetiti Đovanija u njegovoj seoskoj idili i onako usput obići, jer su tik do nje, Podgorišće i Grace. Nakon neplanirano dugog hodanja, iako put nije odviše zahtjevan jer smo možda ponegdje i zalutali, eto nas na rubu ograđene guste crnogorične šume koju je zasadio Đovani. Tri stare drvene kuće stoje na proplanku pod šumom do kojih se mora, pridržavajući se za grane okolnih grmova, niz kratku strminu. Iako sam zaljubljenik u tradicijsku gradnju onih drvenih i zidanih u Zagorju i Prigorju, ali i kamenih u Istri, više od ovih Đovanijevih kojima je vratio život, dojmio me se velebnj natkriti drveni most (koji me je podsjetio na film Mostovi okruga Madison). Projektirao ga je i sagradio sam, preko duboke presušene vododerine koja njegov *grunt* dijeli na dva dijela. Preko mosta, s druge strane vododerine gradi veliku *pilnicu* od kamena na kojoj će stajati, ako Bog da, jedna nova – stara klet.

Zimsko je doba, dan se ubrzo primiče kraju, predugo smo hodali, pijuckali piće dobrodošlice i razgledavali Đovanijevo djelo da više nemam ni volje ni snage za posjet prahistoriji, a još nas čeka i povratak. Srećom, Đovani nas je doslovno potrpao u svoj prastari auto s trećim vratima na prtljažniku. Ja sam sjeo na suvozačevo mjesto, a Valentina s Irinom i *pesima* na preklopljenu zadnju klupu i *gepek* pa nas je tako vratio u Zelinu onom cestom koju sam spominjao.

#

Još uvijek smo na cesti D3. Minuli smo Pretoke i za njima dugačko Hrastje ušoreno uz gotovo posve ravnu cestu iza čijih se zadnjih kuća i velikog zavoja otvara pogled koji razgaljuje. Na rubu brijega nad desnom obalom Lonje veličanstvena crkva Sveta Tri Kralja, a u dolini između brijega i Lonje Komin – posljednje prigradsko naselje grada Svetog Ivana Zeline. Kominska crkva jedna je od najljepših baroknih crkvi u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske. Sagrađena je u 17. stoljeću od graditelja kojemu ime nije

poznato. Iz smjera Zeline impresivan je pogled na njezin visoki vitki zvonik i cintor, koji osim uobičajenih arkada s unutrašnje strane na vanjskoj strani imaju trijem – prostor za trgovanje – jedinstven primjerak u graditeljstvu cintora i lijepi primjer sakralno-prošćenjarske arhitekture Prigorja i Zagorja. U jednobrodnoj crkvi ističe se raskošni drveni glavni oltar posrebn i pozlaćen, propovjedaonica, a cijela joj je unutrašnjost prekrivena freskama i štukaturom. Uz crkvu je 1682. godine održano zasjedanje Hrvatskog sabora na kojemu je donesena odluka o početku borbe za oslobađanja hrvatskih krajeva od Turaka.

Doživljaj je, ne samo za vjernika, prisustvovati svetoj misi u takvom okruženju, a posebno *mešama* na kajkavskom, kak negda, koje se održavaju kao dio programa Recitala suvremenog kajkavskog pjesništva.

Landrajući Svetim Ivanom *sim pa tam* izgubili smo na trenutak iz vida trasu Magana vie, no ovdje pri kraju prostrane doline kojom teče Lonja evo nas ponovno na njezinom pravcu. Na toj se cesti osim Siscije i Petovije spominju još samo imena dvaju naselja, Andautonije pokraj Ščitarjeva na obali Save i nikada lociranog Pyrria za koji se vjeruje da se nalazio lijevo od ceste D3, a prije Komina, na području Kamenice. Od 17. stoljeća predio je znan kao veliko arheološko nalazište rimskodobnih ostataka: vezivne žbuke, opeke, crijepa, keramike, stakla i novca. A na lokalitetu Brdo, sjeverozapadno od Kamenice, otkrivena je i nekropola, čime je potvrđena pretpostavka postojanja većeg naselja na mjestu današnjih Kamenica.

#

Ostavljamo za sobom možebitni antički Pyrri da počiva pokriven prigorskom ilovačom, Sveta Tri Kralja, Komin i Zagrebačku županiju. Otprilike 3,5 kilometra od granice grada i županije, u Varaždinskoj županiji su žalosni ostaci ostataka dvorca Bisag. No još smo uvijek u Zelinskom prigorju. Njegova zamišljena granica je tu negdje. Je li na Lonji koju je premostila cesta D3 kada je Lonja s obronaka Ivanščice zašla u prostranu dolinu kojom nam je tekla ususret još od Svete Helene? Ili u Brezničkom Humu kroz koji se cestom što ide *gor pa dol* bregima i udolinama između Zagrebačke gore i Ivanščice može u Hrvatsko zagorje?

Od Komina bregi i slijeva i s desna ponovo su se približili cesti, a slika prostrane doline ostaje u retrovizoru.

Kako ne znam gdje točno završava zelinsko Prigorje, a i smatram kako nije za ovo putopisanje to ni bitno, nastavimo još malo po D3. Nakon što prođemo odvojak za selo Bisag, skrećemo desno puteljkom preko Lonje. Na njegovom kraju nekoliko je kuća i grad Bisag.

Kad sam ga prvi puta obišao 2014. godine, nisam znao što ću vidjeti. No pogled s D3 na kulu, zaklonjenu drvećem koja nadvisuje onih nekoliko kuća pored nje, bio je obećavajući. Prišavši mu, spoznam da je od nekada utvrđenog grada ostala tek kulisa. Iza gotovo srušenih kula povezanih isto tako urušenim dijelovima bedema nema gotovo ničeg, osim gomile kamenja i opeke, crijepa, ostataka nekad obrambenog jarka te livade poplavljene nabujalom Lonjom, na kojoj se zrcali ruina. Jedini koliko-toliko očuvani prostor urušena je dvorska kapelica svetog Florijana. Na preostalom dijelu zida nazirali su se dijelovi fresaka, a pod je prekrivala visoka naslaga šute i opeke. Želio sam ih pogledati i fotografirati iz bliza, ali ostatak zida za koji sam se trebao pridržati kako bih ušao, opasno se zanjihao i moj je istraživački nagon u istom trenutku splasnuo.

Grad Bisag je sagrađen u 13. ili 14. stoljeću kao wasserburg, nizinska utvrda okružena opkopom s vodom iz obližnje rijeke Lonje. Nakon prestanka opasnosti od upada Turaka pregrađivana i dograđivana stambenim prostorima pretvara se od srednjovjekovnog burga u raskošni neobarokni ladanjski dvorac.

Na drugom, zapadnom kraju Zagrebačke županije u selu Prigorje Brdovečko, na maloj uzvisini tik uz cestu kojom se iz Zaprešića preko Brdovca i Šenkovca može u Brežice u susjednoj Sloveniji, nalazi se dvorac Januševac – jedan od najljepših primjera klasicističke arhitekture u Hrvatskoj. Nakon što je stradao krajem II. svjetskog rata, dvorac je obnovljen pa velebnim pročeljem okrenut savskoj dolini zaštićen kao kulturno dobro pa plijeni pažnju i onih koje češće put nanese cestom pod njim.

Oba dvorca do kraja rata dijelili su istu sudbinu izazvanu društvenim promjenama. A onda je Bisag zaboravljen i ostavljen propadanju baš kao i najveći broj nekadašnjih srednjovjekovnih utvrda i novovjekovnih dvoraca po Hrvatskoj.

Pročitao sam negdje veliku istinu! Ne znam više kada, gdje i od koga napisanu koju sam si zapisao: „*Nevolja je u tome što živimo u društvima u kojima se ne potiče i unapređuje svijest o važnosti baštine – kako kulturne, tako*

i prirodne. To su ozbiljne stvari, koje zahtijevaju sistematičnost i planiranje, a to se ne uklapa u četverogodišnje mandate. Čak i nacionalni arheološki spomenici propadaju. Posao je prepušten entuzijastima.“ Istinu kojoj se može prisposodobiti priča o dvorcu Bisag, ali, nažalost, ne samo priča o njemu.

Što povezuje Bisag i Januševac? Zaboravljena i nedovoljno znana priča iz ne baš tako davne povijesti Lijepe Naše. Priča o iznimnom čovjeku, Francuzu koji je živeći i djelujući 16 godina u Hrvatskoj postao njezin istinski domoljub. Edgar Corberon, plemić je rođen 1807. godine u obiteljskom dvorcu Troaisereuxn, departman Oais, na sjeveru Francuske. Avanturističkog duha putuje Europom. U Španjolskoj kao časnik sudjeluje u borbama za španjolsko prijestolje na strani brata španjolskog kralja stekavši čin pukovnika. A onda još malo luta Europom. Nastanjuje se u Hannoveru (tada kneževini pa kraljevini, a danas pokrajini u središnjoj Njemačkoj) i postaje prijatelj utjecajnog hannoverskog kralja Ernesta Augusta I. (povezanog s engleskom krunom preko žene Sofije, unuke kralja Jakova I). Cijeneći Corberonea, njegovo djelo i njihovo prijateljstvo, Ernest August I. nagradio ga je visokim odlikovanjem.

1845. godine Corberona njegov pustolovni duh dovodi u Hrvatsku i tu ostaje zauvijek. Skrasivši se u Hrvatskoj, kupio je dvorac Januševac.

Odmah se uklopio u društvo onog dijela hrvatskog plemstva koje se okupljalo oko grofa Janka Draškovića. *„Oduševljavaju ga slobodarske ideje hrvatskih preporoditelja te postaje njihov gorljivi pristaša“*, opisuje Mladen Houška.

Često se druži s mladim pukovnikom Josipom Jelačićem. A kada je Jelačić imenovan 1848. godine hrvatskim banom, Corberon mu postaje jednim od najbližih suradnika.

Corberon je kao izuzetno obrazovana osoba, uz materinjski francuski, odlično govorio hrvatski i još desetak jezika, a bavio se književnošću i prevodnjem na francuski. Bio je uz grofa Otona Sermagea u vodstvu hrvatskog izaslanstva koje je burne 1848. godine otputovalo u Innsbruck uvjeriti cara Ferdinanda V. u odanost Hrvatske Monarhiji i zamoliti ga da podrži bana Jelačića u borbi protiv velikomađarske hegemonije koja ne prihvaća ni jedan od zahtjeva novo ustoličenog Hrvatskog sabora, već promovira težnju stvaranja Velike Mađarske koja bi se trebala prostirati od Karpata do Jadrana, a Hrvatska bi u njoj trebala biti mađarska zemlja.

Kapela Sv. Florijana

Po povratku izaslanstva iz Innsbrucka stavio je svoje vojničko iskustvo na raspolaganje banu Jelačiću kada je Jelačić kao jedan od triju vojskovođa (uz Radetzkya i Alfreda I. Fürsta) sudjelovao u vojnim pohodima 1848. i 1849. godine kojima je ugušena pobuna u Beču, čime je zapravo spašena Habsburška monarhija. A onda je u vojnom pohodu oslobodio Međimurje i opsjedao Budim i Peštu.

Corberon redovito piše pisma prijatelju Ernestu Augustu I. izvještavajući ga o zbivanjima u Hrvatskoj i cijeloj Monarhiji radi podrške utjecajnog kralja. To su pisma danas važna povijesna svjedočanstva o tadašnjim političkim i društvenim zbivanjima u Hrvatskoj.

U brošuri *Glas iz Hrvatske* objavljuje 1851. godine svoje poglede na Hrvatski preporod koji su u potpunom suglasju s političkim pogledima Preporoda. Vidljivo je razočaran novom politikom Beča spram Hrvatske ustoličenom dolaskom na vlast Franje Josipa I. U to je vrijeme obnašao i dužnost općinskog načelnika Brdovca. Uz podršku bana Jelačića i ministra Kulmera nastoji privoljeti vladu u Beču da Kraljevsku akademiju znanosti osnovanu 1776. godine dekretom carice Marije Terezije preimenuje u Nacionalno sveučilište.

Prema Corberonovom programu Hrvatsko sveučilište bi imalo četiri fakulteta: filozofski, pravni, medicinski i teološki. Kako je o tome bezuspješno pisao Ministarstvu javne nastave u Beču, uputio se u Beč ministru L. Thunu Hohenstainu kako bi mu osobno izložio svoj program i pokušao uvjeriti dvor da Hrvatska ima pravo osnovati svoje nacionalno sveučilište. Nažalost, osnivanje nije doživio, a i njegov program osnivanja sveučilišta tiskan je tek nakon njegove smrti.

Za osnivanje modernog sveučilišta u Zagrebu trebalo je čekati do 1874. godine kada je za vrijeme bana Ivana Mažuranića konačno dobiveno odobrenje cara Franje Josipa I. da se u Zagrebu osnuje moderno sveučilište.

Nesebično ulažući energiju, ali i kapital, u provođenje programa Hrvatskog narodnog preporoda, koji je Janko Drašković objavio 1832. godine u knjižici *Disertatia iliti Razgovor*, Corberon je potpuno osiromašio, a tada vjerojatno i obolio, što ga je prisililo na prodaju Januševca. Nakon prodaje postao je beskućnik pa se na prijedlog grofa Janka Draškovića uselio u dvorac Bisag, vlasništvo obitelji Drašković.

Po jednoj točki programa Hrvatskog narodnog preporoda iskazivala se potreba za uvođenje narodnog jezika u javni život. Iako je Drašković svoj program napisao na štokavici, treba primijetiti kako je u to vrijeme kajkavski kojim se govorilo u Prigorju i dobrom dijelu Hrvatske bio jedan od dva hrvatska književna jezika. Mene kajkavca, iz čiste znatiželje, zanima je li Corberon s obzirom na to da je živio u Prigorju govorio i kajkavskim ili samo štokavskim jezikom?

Iako je Edgar Corberon umro u Badenu kraj Beča 1861. godine, gdje je bio na liječenju, prema vlastitoj želji pokopan je u dvorskoj kapeli smještenoj unutar dvorca Bisag u kojoj su Draškovići pokapali članove svoje mnogobrojne obitelji.

Nakon što su potomci Janka Draškovića prodali Bisag i odselili u Trakošćan ponijevši sa sobom svoje pokojne, ostavili su Corberona da i dalje počiva u kapelici sv. Florijana, a dvorac mijenja nekoliko vlasnika.

Odlaskom Draškovića zapravo počinje propadanje slavnog Bisaga, o kojemu Milan Begović, velikan hrvatske moderne piše: „...*imao je sve attribute da bude spomenik i hrvatske državnosti i hrvatske kulture*“. Begović je kupio Bisag i u njemu nakratko živio napisavši u njemu libreto za operu Ero s onoga svijeta. Prvi posjet Bisagu i njegova sudbina bio je Begoviću inspiracija za roman Sablasti u dvorcu, koji je trebao biti prvi dio trilogije. Iako roman započinje razgovorom Begovića i seljaka koji mu prodaje dvorac o grobu Corberona i pojavljivanju njegovog duha, to nije roman o sablastima, već o životu – nestajanju starog i nastajanju novog društva.

Netom prije izbijanja epidemije korone Muzej Sveti Ivan Zelina postavio je izložbu o životu i djelovanju grofa Corberona u Hrvatskoj u riječi i slici. Postav završava vjernim maketama dvoraca Januševac i Bisag iz onog doba, jedinim predmetima na izložbi, no izložba time nije nimalo izgubila na dinamičnosti, nego je bila poučna i zanimljiva jer vjerno i dokumentirano odražava vrijeme i događaje koje obrađuje.

Prema riječima autora izložbe Mladena Houške radi se o projektu kojim treba potaknuti ispravljanje nepravde učinjene zaboravom na Corberona koji je bio „...*veliki čovjek i vizionar hrvatske budućnosti. Nitko mu nije podignuo ni spomen-ploču, a grob mu se još uvijek nalazi u ruševinama grada Bisaga.*“

Zaborav na Corberona se dogodio iako su o Corberonu kroz povijest pisali mnogi. Od Šenoe i Milana Vežića u *Viencu*, preko Bojničića, direktora Državnog arhiva, Emilije Laszowski do mnogih drugih.

Najcjelovitiji pregled života i rada Edgara Corberona dao je Stjepan Laljak, dugogodišnji urednik Zaprešićkog godišnjaka, zbornika ogranka Matice hrvatske Zaprešić.

Koliko je Corberon doista bio velik, uspješno dokazuje ova izložba, ali i činjenica da je Corberon bio vitez reda Malteškog križa, simbola časti i zaštite koji već stoljećima nose hrabri ljudi širom svijeta.

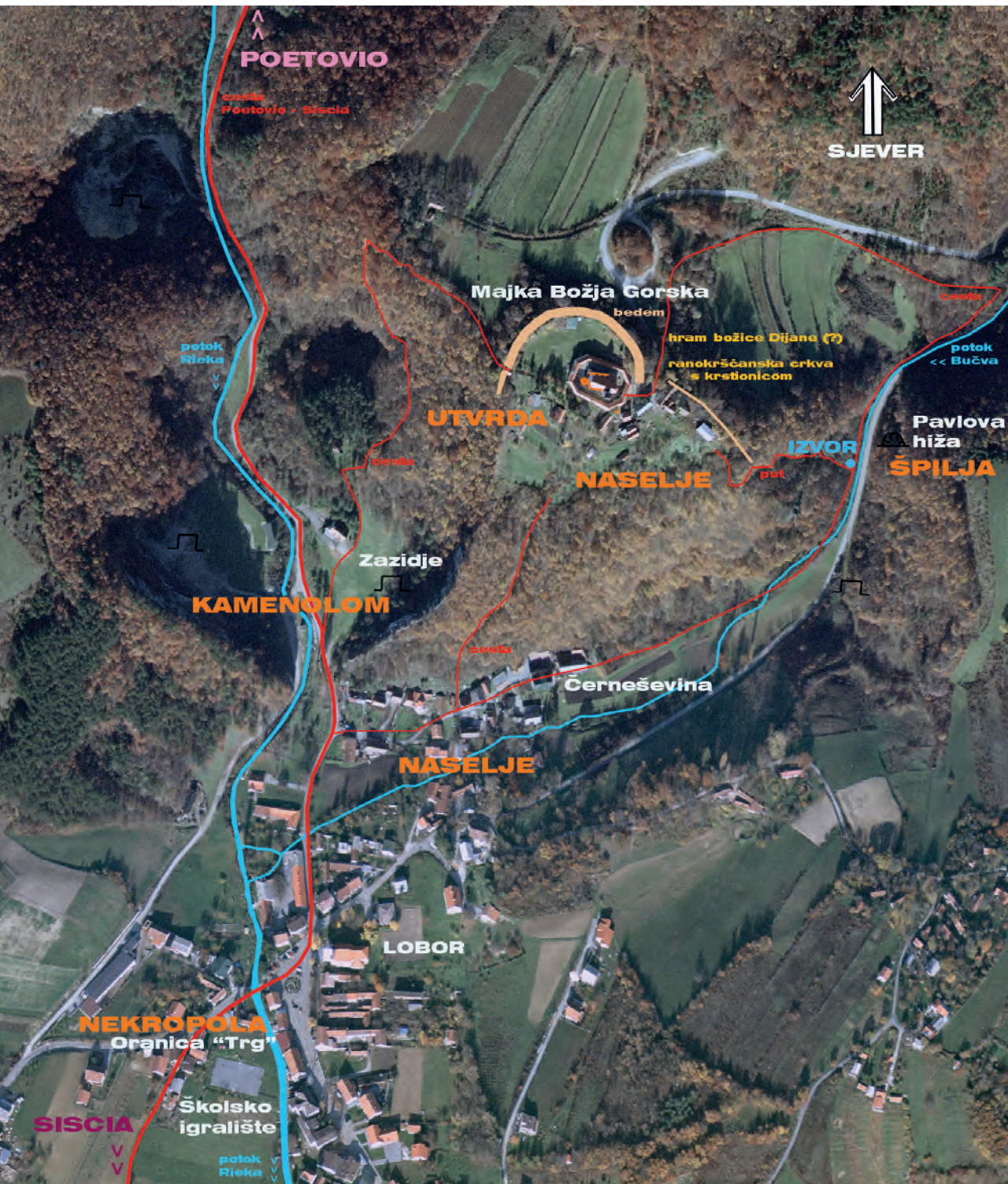
A koliko je Corberonu bilo stalo do Hrvatske, svoje druge domovine, rječito govori njegova posljednja volja prema kojoj su osmrtnice u rodnoj Francuskoj morale biti ispisane i na hrvatskom jeziku.

Iako Bisag upravno ne pripada Svetom Ivanu Zelini, pa ni Zagrebačkoj županiji, sa Zelinom ga povezuje činjenica da se nalazi na rubnom dijelu zelinskog Prigorja. Pa zašto grad Zelina, prigorska metropola, ne bi bio prvi koji će vratiti iz zaborava Corberonovo ime, imenujući neku ulicu njegovim imenom ili prostor između zgrade Pučkog učilišta i zgrada starog i novog Općinskog suda, koji je u središtu zelinskog kulturnog zbivanja, Trgom Edgara Corberona?

Napuštajući Bisag, zapitam se luta li još nemirni duh grofa Edgara Corberona ponekad njegovim sablasnim ruševinama ili se zauvijek smirio pod onom urušenom gomilom kamena, opeke i šute?

Priča druga

Putopisnice, povijesne i ine putosintnice iz Zagorja

LOBOR, PET CIRKVI, A JEN JE BREG

o uspomenama, prošlosti i sadašnjosti

„Oblaci, teški, crni, zabrinuti oblaci. Oblaci kao misli. A pod oblacima i u oblacima gluhonijema, mrtva Ivančica. Sjećam se na dofinejske i savojske, na francuske slične gore, kao i ove pune velikih uspomena, velikih pouka, starih kaštela, i naroda tamne, zemljane boje.“ (Oko Lobora, Antun Gustav Matoš, početkom ožujka 1907. godine)

U tom kraju oko Lobora pod gorom Ivanščicom koji A. G. Matoša (očito) podsjeća na Provansu⁹, ali i po cijelom Zagorju, puno je još predjela i mjesta „...*velikih uspomena, velikih pouka, starih kaštela*,...“ bogate srednjovjekovne prošlosti, nalik onoj loborskoj, koji su Matoša uz krajobraz nadahnuli da napiše antologijski putopis hrvatske moderne i ne sluteći tada kakve sve tajne Lobor još krije.

Po onoj dalekoj, antičkoj i ranosrednjovjekovnoj, koja se tek razotkriva sustavnim istraživanjima, Lobor je (za sada) doista jedinstven arheološki lokalitet Hrvatskog zagorja. Dosadašnja saznanja ispisana su u pozamašnoj povjesnici, bogatom katalogu na 233 stranice A4 formata *Lobor – ranosrednjovjekovno središte moći* tiskanom krajem 2021. godine. Povjesnica je izdana u sklopu priprema za istoimenu izložbu u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a u povodu 20 godina arheološkog istraživanja antičkih i ranosrednjovjekovnih ostataka na lokalitetu svetišta Majke Božje Gorske. Povjesnica i katalog sadrže opise i fotografije istraživanja i svih do sada

⁹ *Pokrajina na jugu Francuske u regiji Alpes – Maritimes pod dolfinškim i savojskim gorama i na obali Mediterana, a graniči s Italijom. Prva provincija Starog Rima izvan granica današnje Italije i po tome nosi ime.*

pronađenih dijelova objekata i predmeta sistematiziranih po razdobljima i namjeni.

Kao možebitno buduće veliko arheološko nalazište Lobor je znan od sredine 19. stoljeća. Tada je slučajno pronađena jedna nadgrobna rimska stela, nalaz koji je izazvao veliko zanimanje javnosti i struke. Iako je tijekom sljedećih sto godina u Arheološki muzej u Zagrebu pristizao i poneki artefakt iz vremena prapovijesti, nalazište je zanemarivano. U središte zanimanja vraćaju ga već prvi rezultati iskapanja započetog 2001. godine.

#

Do Lobora se u doba Matoša, kao i danas, iz Zagreba moglo cugom, ajzebanom, vlakom do željezničke postaje Zlatar Bistrica, prugom za Varaždin i Čakovec koja je puštena u promet 1886. godine, a koji je vukla parna lokomotiva. Dalje se od njezine štacije uglavnom pješačilo, ponekad vozilo biciklom, fijakerom pa i onako usput teretnim zaprežnim kolima u vrijeme kosidbe na *vozu* sjena, na vrećama ječma, zobi, pšenice za vrijeme žetve ili pak u *trugi* na krumpirima, klipovima kukuruza, bućama i repi u vrijeme njihove berbe.

Danas je to, naravno, drugačije, suvremenije. Parnjaču je zamijenila dizel-električna lokomotiva, a zatim suvremeni motorni vlak. Pruga je modernizirana i vrijeme putovanja postalo je kraće pa do Lobora više nitko ne pješači. No opjevani zagorski cug odvezao se ravno u legendu koja još živi. I danas je to mjesto u čijim se vagonima i kupeima saznaju najnovije lokalne vijesti, rađaju ljubavi, sklapaju prijateljstva (doduše u ovo vrijeme smart mobitela sve manje), uči za testove, pišu zadaće,...

Mnogo godina poslije, negdje između dva rata, Lobor je dobio autobusnu vezu kojom je sa Zagrebom povezan i danas. Kroz Prigorje, preko prijevoja Laz na Medvednici, poprijeko prostranom nizinom rijeke Krapine između Medvednice na jugu i niza gora kojim dominira Ivanščica na sjeveru. Cestom koja je još dugo godina poslije vodila do središnjeg loborskog trga, a dalje nastavila kao šumski put kroz duboku potočnu dolinu. Danas je taj šumski put cesta kao i u doba antike i ranog srednjega vijeka.

U vrijeme mog djetinjstva *foringaš* jednog od fijakera bila je legendarna Mima (*a i klela je kao kočijaš*). Sitna mrzovoljna ženica, vječito s

lulom u ustima, ušla je u legendu nakon što je VUS¹⁰ kasnih pedesetih godina prošlog stoljeća objavio priču o njoj. Bus – Pragu ili možda Dajc – čuveni „kljunaš“ s dugačkim nosom, velikim prednjim blatobranima napuhnutim kao *buhrl* i skućenim prostorom tih je godina vozio isto tako legendarni, korpulentni šofer Zlatek koji se ne bi *sel* za volan dok si nije *spil kupicu-dve*.

Mene, gradsko dijete, fascinirala su ta pomalo avanturistička putovanja u Lobar, malo selo tada *Bogu iza nogu*.

Dugo u Lobar nisam putovao jednim od tih dvaju puteva. Dolazio bih iz Svetog Ivana Zeline dva-tri puta godišnje automobilom, komforno bez daška avanturizma, onom udolinom kroz Donje Orešje pa uzbrdo do Gornjeg Orešja, a onda se niz Beli breg spustio u Konjščinu i tu zašao u prostranu dolinu Krapine gdje se rijeka uzvodno, desno od mog puta, probila od izvora u dolinu između zadnjih obronaka Ivanščice.

#

Ivanka i ja idemo u Lobar iz Zeline, a naša kći Maja te unuci Ema i Patrik iz Zagreba. Te sunčane listopadske nedjelje 2022. godine održavalo se *prošćenje* u crkvi Majke Božje Gorske. Bila je to posljednja hodočasnička misa i misa zahvalnica te godine.

Plan je da se nađemo pri Pavlinićima. S mlađima ćemo na *prošćenje*, a onda na *svetešnji obed*.

„*Zagorje je odvajkada seljački pakao*“, napisao je Matoš. Ni danas nije puno drugačije onima koji žive od grunta i za grunt. Složne žene iz obitelji Pavlinića morale su spletom raznih, uglavnom nesretnih okolnosti same brinuti *o gruntu*. Te samosvojne žene bile su teta Branka, snaha Barica, njezina kći Štefica i vujnica Kiš. Kada se Štefica udala za Jožu i odselila u Zlatar, obitelj se povećala i danas ju čini sedam članova: Barica, sada praprabaka, prabaka, baka i mama; Štefica, mama i baka; mame Blaženka i Martina i njihova djeca Lana, Maja i mala Jana, a jedini *muž pri hiži v Loboru* zet je Dragec koji im brigu i rad na gruntu čini puno lakšim.

¹⁰ VUS: *tjednik Vjesnik u srijedu*.

Od Konjščine do Zlatar Bistrice cesta se još malo penje i spušta po pitomim *bregima* Zagorja da bi na raskrižju u Zlatar Bistrici skrenula na sjever put Lobora kroz dolinu loborskog potoka *Velika Rieka*.

Stariji dio Zlatar Bistrice na brežuljku razvio se iz naselja Graničari na vrhu brijega i postepeno se spuštao u nizinu Krapine, nakon što je tim dijelom Zagorja prošla željeznička pruga i potaknula razvitak cijelog Zagorja i Zlatar Bistrice, kao svojevrzne izvozne stanice *zagorskog purana u bijeli svijet*. Osim purana koji su pronijeli slavu Zagorja, Poljoprivredna zadruga otkupljivala je i svinje, telad, puževe, žabe, gusja jetra i oljuštene orahe.

U toj novonastaloj Zlatar Bistrici nema ni *velikih uspomena ni velikih pouka, pa ni kaštela* iz starije prošlosti kao, recimo, u nedalekom Lovrečanu – mjestu u sastavu općine, u kojem su crkva Svetog Lovre koja je u pisanim dokumentima prvi puta spomenuta u prvoj polovici 14. stoljeća te kurija Labaš, oboje zaštićeni kao kulturno dobro, poput kurije obitelji Kallay u naselju Graničari ili pak srednjovjekovnog wasserburga u susjednoj Konjščini, znanog kao prvi moderni fortifikacijski objekt na području Hrvatske u srednjem vijeku koji je čuven po junačkoj, ali izgubljenoj, bitci s Turcima 1545. godine.

Cesta ravno vodi na zapadni kraj Zagorja i rijeke Sutle koja čini granicu Zagorja i Hrvatske prema Sloveniji, a ona lijevo kroz Zlatar Bisticu na jug Zagorja, prijeđe preko pruge, preskoči rijeku Krapinu, zavine u dugačkom zavoju i krene duž njezine doline prema obroncima Medvednice koja s juga zatvara dolinu. Pod njima se nalazi šćućurena hodočasnička Marija Bistrica. No, mi žurimo u Lobor pa ovaj put posjet nacionalnom marjanskom svetištu, njezinoj župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije okružene cintorom, čudesnom crnom kipu Isusove majke, Golgoti... ostavljamo za jedno drugo putovanje Zagorjem. Crkva, djelo Hermana Bollea uz sva uvažavanja meni djeluje odveć dominantna u tom prostoru, a stoji na mjestu nekadašnje „... *prave stare „zagorske biskupije“... i koju nam stara risarija iz Agramer Zeitunga prikazuje onako kako je bila za vrijeme Ilirca opata Krizmanića.*“¹¹

Moj prijatelj i susjed u Zelini Željko Pavičić, nažalost pokojni, napisao je po narudžbi Zagrebačke nadbiskupije predivan libreto za mjuzikl *Majka Božja Bistrička* koji je uglazbio Zrinko Tutić. Ispričao je priču o sudbini crnog drvenog kipa Marije koji je izgradio nepoznati pučki majstor u

¹¹ *Gjuro Szabo: Kroz Hrvatsko zagorje*

15. stoljeću. Kip je prvotno krasio oltar kapelice na Vinskom vrhu i dva je puta bio zazidavan pred najezdom Turaka, a nakon što je opasnost prošla, uvijek je čudom pronađen. Preživio je kip Majke Božje Bistričke i veliki požar u kojem je stradao gotovo sav inventar crkve. Mjuzikl je 2008. godine Croatia Records izdala na raskošnom albumu u kojem songove pjevaju najugledniji hrvatski pjevači i crkveni zborovi, a sadržaj je prepričan s tekstovima songova u knjižici uz album, koju je nadahnuto likovno ilustrirala Valentina Supanz iz Biškupca Zelinskog, tada studentica, a danas akademska slikarica.

Mi ćemo za Lobor na raskršću desno. Prije nego cesta iz Zlatar Bistrice siđe u dolinu Velike Reke obzor će nam zatvoriti desetak kilometra udaljena Ivanščica koja se nekada zvala Očura. Ime Ivanščica dobila je, kaže jedna predaja, po Ivanovcima – bijelim fratrima, viteškom redu osnovanom u vrijeme Križarskih ratova koji se brinuo o bolesnima i ranjenima, ali i o prosvjećivanju puka. Ivanovci su imali svoje posjede na njezinoj sjevernoj strani. Utvrda, danas ruševna, Pusta Bela na 300 metara visokom obronku i utvrđeni wasserburg Bela u dolini rijeke Bednje još su dobro očuvani.

Odavde Lobor ne vidim, ali znam gdje se skriva. Tamo ravno, eno, Oštrca: „*Na čunastom, visokom vrhuncu, u oblacima kao oblačni, divotni san – Oštrc-grad. Koliko gorostasne volje i napora trebaše za zidanje takvog grada! Kakvi visoki, kameniti Babonići se morahu rađati u onoj visini, dignuti među orlušine pokornim kmetskim rukama!*“¹² A pod njim na bregu imenom Gora crkva je Majke Božje Gorske, proštenjarsko svetište. Lijevo od njih duboko u goru uvučena je ona potočna udolina čiji početak ne razaznajem na mrkoj Ivanščici s azurno plavom pozadinom neba. Na ulazu u nju mjesto Lobor kao da je na straži.

Uđemo u Zlatar, ljupki i uredni zagorski gradić koji je sa svojom okolicom prepun „...*velikih uspomena, velikih pouka, starih kaštela, i naroda tamne, zemljane boje.*“

Dok se vozimo s kraja na kraj Zlatara glavnom ulicom, nakratko mi iz vida nestane i Oštrc i Majka Božja Gorska.

Iako smo u posve novom dobu, duž Zlatarske glavne ulice s lijeve i desne strane ima još mnogo onih tipično malogradskih gospodskih kuća iz Matoševa vremena. Zbog pročelja putniku namjerniku u oči upada

¹² *Oko Lobora*

Ivanščica

Sokolski dom sagrađen 1910. godine. Bogato je ukrašen ikonografskom plastikom i simbolima sokolarstva dok je dvorana *gombališta* oslikana freskama. Sokolski pokret nastao je u Pragu u drugoj polovici 19. stoljeća na antičkoj maksimi *u zdravom tijelu, zdrav duh*, zalažući se za tjelesno, moralno i duhovno prosvjećivanje naroda. Članovi Sokola pripadali su dijelu građansko-liberalne provenijencije koji se u K.u.K monarhiji suprotstavljao politici odnarođivanja naroda slavenskog porijekla.

Usred središnjeg trga dominira župna crkva svojom veličinom, položajem i izgledom. Tijekom 18. stoljeća dograđene su na staroj srednjovjekovnoj crkvi bočne kapele polukružnog oblika koje njezinom današnjem izgledu zajedno s apsidom naglašavaju grandioznost. Učinjeno je to kako bi ju se povećalo jer je iz susjedne Martinšćine preseljeno sjedište župe u Zlatar. Potom je crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u više navrata krajem 19. i tijekom 20. stoljeća i obnavljana.

Ustobočena usred zelene površine i to što je svih strana okružena ulicama kao da je na kakvom otoku ističe njezinu velebnost. Iako poput crkve u Mariji Bistrici dominira prostorom, a i stoji kao bistrička na mjestu starije i skromnije srednjovjekovne, njezina je velebnost s prostorom pomirena. Jer pogled na kuće s bočne desne strane i one sa stražnje, od uličnog kolnika odvojene drvoredom koji ih nadvisuje, ostavlja kod promatrača istovremeno dojam poniznosti sakralne građevine spram prostora i prostora spram nje.

U crkvi je jedan od najljepših zagorskih baroknih retabla – oltarna pala nad oltarom i ukrašeni okvir iza oltara.

Nasuprot glavnog portala kurija je Keglević, lijep primjer dvorske arhitekture 18. stoljeća. Ulica što se provukla iza crkve kao sporedna, vodi dalje kroz sela i zaseoke preko proplanaka, obroncima Ivanščice, pored ruševina utvrde Židovina, kroz susjednu Martinšćinu u kojoj je srednjovjekovna kapela Svetog Martina u Belec i dalje sve do Varaždina.

A u Belcu – Majka Božja Snježna, zavjetna crkva starih zagorskih plemićkih obitelji i onih iz drugih hrvatskih krajeva: Keglevića, Erdődija, Najšića, Bedekovića, Čikulina, Vojkovića, Patačića,... Barokna ljepotica okružena cintorom, po mnogima opremljena najljepšim baroknim sakralnim interijerom u Hrvatskoj, sagrađena je početkom druge polovice 18. stoljeća, a oslikao ju je pavlin Ivan Rangar, slavni barokni slikar.

Zapravo, belečka Majka Božja Snježna prvotno je bila kapelica. Dala ju je sagraditi krajem 17. stoljeća grofica Elizabeta Keglević, udovica Jurja Erdödića. No kako je s vremenom propadala zbog loše gradnje, plemenitaši koji su imali dominiune po Zagorju svojim su darovnicama pretvorili grofičinu kapelicu u baroknu crkvu o kojoj profesor Gjuro Szabo u svom putopisu Kroz Hrvatsko Zagorje iz 1940. godine s divljenjem piše: „*Vidio sam sijaset crkva i u nas i u tuđini, ali takove skladnosti i otmjenosti, toliko remek-djela nisam nigdje našao kao u toj divotcrkvi našeg Zagorja.*“

Povrh Belca ostaci su *terdog* Belecgrada od kojeg se dalje po vrhovima obronaka Ivanščice redaju sve do njezinog kraja na jugoistoku ruševine srednjovjekovnih *burgova – starih kaštela*: Milengrada, Gradišča, Gotalovca, Grebengrada.

Na izlasku iz Zlatara, evo, opet pogleda na Ivanščicu. Sve smo joj bliže, no onih karakterističnih ostataka burga na Oštrcu još iz daleka vidljivih što su nalikovali slovu V, kakve ih oduvijek pamtimo, poodavno više nema. Posve su se urušili, a ono što je od njih preostalo, prekrila je šuma i s njom zaborav.

Iza mosta preko Velike Rieke cesta vodi lijevo u Mače. Tu živi moj prijatelj i imenjak, legendarni Radovan Brodarec – Radek, zagorski slavuj (koji je dobio ime po meni, a ja po njemu nadimak, iako ne znam pjevati). Pjevačku karijeru Radek je započeo kao dijete nastupom na Krapinskom festivalu kajkavskih popevki s popevkom *Na Sleme*. Odavde cesta ravno, s obje strane okružena pitomim bregovitim i vinorodnim krajobrazom, vijuga ruku pod ruku s potokom *Velika Rieka*. Cesta put Lobora, a potok joj ususret put Lovrečana i rijeke Krapine.

„*Oblaci mutni, uzburkani oblaci, a nadesno, prama Ivančici, na puškomet pored glavne ceste, velika gospodska kuća u aristokratskoj savršenosti, žuti ponosni dvor pod zavjetrinom brda i u tišini mirnih, intimnih, nepomičnih borova. To je Lobar, kuća starih Keglevića.*“

Kada su minule opasnosti od Turaka, utvrđene dvorce na Ivanščici građene prvenstveno kao obrambene i nadzorne utvrde vlasnici napuštaju, ostavljaju propadanju. Sele na svoja imanja u nizinama i posvuda po njima grade raskošne u ono doba vrlo komforne ladanjske dvorce i kurije, puno ugodnije za stanovanje od obitavanja unutar hladnih kamenih zidova visoko gore *među orlušinama*.

Zagorsko plemstvo i njihova ladanja odavno su zaboravljeni. Ostali su tek spomeni poput Loborgrada.

Od Loborgrada cesta malo vijuga kroz polje nekad vlastelinsko, a onda pod imenom Zagrebačka ulica zađe među kuće nanizane uz nju. Lijevo su Brlečići, od kuda je moj deda Štef Brlečić, zagrebački šnajder, krenuo kao i mnogi *zagorski dečeci u beli svet* trbuhom za kruhom ostavivši grunt zauvijek. Prvo u Zagreb pa u SAD otkud se vratio ženi Mariji i kćerima „baš na vrijeme“ za mobilizaciju i odlazak *na frontu* u Galiciju. Na kraju rata vratio se živ i zdrav i poživio u Zagrebu do 1962. godine. Malo dalje na desnoj strani stari je vinski podrum Keglevića, danas u vlasništvu Pavlinića čija je kuća *mam* iza njega, prva zdesna u kratkoj ulici koja je svojedobno nosila ime Franje Horvata Kiša. Na njezinom je početku raspelo, a iza njega strmi asfaltirani put uzbrdo vodi do vrha brega na kojemu je još u mojem djetinjstvu stajala Kiševa rodna kuća. Put je zapravo bio puteljak izlokana od bujica i šlajsanja zaprežnih kola na nizbrdici.

Francek je rođen 28. rujna 1876. godine od majke Elizabete, domaćice i oca Mirka, bačvara. O svom je rođenju napisao u autobiografiji *Nešto o sebi*, pisanoj u trećem licu: „*Bio je vedar jesenji dan, a*

Franjo Horvat Kiš

topao – topao. Kvaterna bijaše subota. Odmah nekako iza podneva. Moja mama je išla u trsje da naženje trave za tele. Nešto joj nije bilo dobro pa ubere jedan žarki imbrinski grozdčić koji je idući kući pozobala. Položi teletu travu, leže u krevet i rodi zdravo muško čedo (...) još isti dan uvrstili čedo među bojнике Hristove pod imenom Franjo Ksaverski.“

Francek je već zarana znao što u životu hoće: „*Ne dočekavši da ga zovu, odbježe sam sa svojih navršenih devet godina u školu, a da nitko nije znao gdje je Francek. Kada je pod večer Francek donio kući pločicu i početnicu – nuto belaja! Dobio je od oca leskovim kolčićem, jer je krmača s praščićima od gladi htjela srušiti kotac. Pet je godina polazio tu školu (...)*“

Izrazito nadaren i očito buntovan s četrnaest godina napušta Lobor: „*(...)Svakojakim nadmudrivanjem i “diplomtiziranjem“ prisili oca te ga ovaj g. 1890. na samo Miholje odvede preko Ivančice pješke u Varaždin noseći mu na leđima u rogožaru sve blago i bogatstvo njegovo i tamo ga upiše u gimnaziju.*“ Drugi, treći i četvrti razred gimnazije Francek pohađa u Zagrebu i u to vrijeme prvi se put javlja priložima u časopisu Bršljan. U Varaždinu ponavlja četvrti razred, a potom... „*God. 1895. upisuje se u Učiteljsku školu u Zagrebu. Vidjevši sada Starčevićev dom, doznade da ima Starčevića i Strossmayera. Prije toga je samo znao da ima Khuen, i da se ne smije reći: Živjela Hrvatska, a u školi da se Srbi i Hrvati prijeko gledaju. Znameniti događaj za kraljeva boravka u Zagrebu dotakli su se i njega – ljutitim rtom žandarskog bodeža. ‘Svitaše’ al još bi tama u ‘lugu.’*“

Iz učiteljske škole izbacili su ga 1898. godine zbog sudjelovanja na antimadžarskim prosvjedima koji su se održavali jer su mađaronske vlasti postavljale poštanske uložnice s mađarskim grbom. Školovanje je završio u Osijeku u školskoj godini 1899./1900. gdje je stekao zvanje privremenog učitelja u nižim školama, a tri godine kasnije dobiva *osposobnicu za učiteljsku službu.*

Učiteljevao je u Kovačevcu, Karlovcu, Zagorskim Selima, Dugom Selu i Osijeku, uređivao je Glasnik Narodnog vijeća u Karlovcu – sudbonosne 1918. godine. Putovao je sa Sokolom u Carigrad, a sam po Dalmaciji i Istri, i pisao. Od 1919. godine do smrti bio je tajnik Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Osim putopisa Istarski puti, napisao je putopis Viđeno i neviđeno, zbirku novela Ženici, pripovijetku Zašto?, zbirku pripovijedaka Nasmijani udesi unutar koje se nalazi i autobiografija Nešto o sebi. Umro je u Zagrebu 2. lipnja 1924. godine na Medicinskoj klinici i sahranjen na Mirogoju u grobu moje bake Marije Brlečić. Sabrana djela I (pripovijesti i crtice) i Sabrana djela II (putopisi, članci i neobjavljeni rukopisi) izdana su 1943. godine.

Stara Kiševa drvena zagorska hiža s kućnim brojem 12 usamljena na bregu *v trnacu* imala je veliku sobu za cijelu družinu, kuhinju s ciglom zidanim i ilovačom omazanim šparetom i malu komoricu u kojoj sam kao dijete pedesetih godina prošloga stoljeća spavao kad bih s ujakom ili dedom iz

Zagreba došao u posjet. Njezin zadnji stanovnik bila je *vujnica* Kiš, kako smo ju svi zvali. Nakon što se *vujnica Kiš* preselila Pavlinićima u hižu pod bregom, *bogica stara prek stotinu let*, napuštena i zapuštena s vremenom se urušila, a onda i nestala, kao da nije nikada ni stajala na vrhu brega s pogledom na središnji dio Lobora, Majku Božju Gorsku i Oštrc. Svoj trnac *vujnica Kiš* poklonila je mojem ujaku Valčiju, sucu u Varaždinu, zaljubljeniku u Lobor i pecanje u Velikoj Rieki. Od izvora do Loborgrada bilo je puno pastrva, onih domaćih s crvenim, plavim i žutim točkicama, a dalje do Zlatara i bjelica, klenovih somova,... Valči je u trnacu sagradio vikendicu koja nakon njegove smrti ne doživljava sudbinu Francekove rodne hiže. Nema više ni točkastih pastrva, nestale su prvo izgradnjom, a potom proširivanjem Zagorskog vodovoda, koji je zauvijek zbrisao idiličnu sliku Velike Rieke uzvodno od mosta koji ju premošćuje u samom središtu Lobora iz vremena mog djetinjstva. No po onoj *svako zlo za neko dobro*, dobro je da vodovod umjesto bunara od tada opskrbljuje vodom domaćinstva i gospodarstva Zlatar Bistrice, Bedekovčine i Zaboka.

#

Središnji loborski trg preko kojeg moramo na putu k Majci Božjoj Gorskoj dočeka nas je umiven ranojesenskim suncem. Moderni kružni tok kakvim bi se podičila i metropola u idiličnom ambijentu najstarijih loborskih kuća i malih njegovanih zelenih površina, tik je do župne crkve Svete Ane. U središtu njegovog kruga atraktivna je fontana poput kakve javne česme, spomen-obilježje na izgradnju vodovoda 1967. godine. Lijevo, neposredno prije ulaza u kružni tok, novo je uređeni Kulturni centar s multimedijalnim prostorom u staroj zgradi općine s Kiševom bistom na platou nasuprot ulaza. Cvjećarnica, dječji vrtić, kafić... i naravno saznanje da je Lobor u jednom vremenu svoje povijesti bio ranosrednjovjekovno središte moći, a danas je središte hrvatskog putopisanja. Stoga držim nepriličnim Lobor nazivati selom. Ne (samo) zbog već navedenog, i ponekad negativne konotacije imenice selo, nego i zato što danas sve manje njegovih žitelja živi onim tipično seoskim načinom života – od grunta.

K Majci Božjoj Gorskoj skrenemo na prvom izlazu kružnog toka. U ulici koja vodi pored župne crkve još je starih *hiž i farof*. Iza zadnjih nastavljamo kroz šumu zavojitom cestom, ne tako davno sagrađenom, uspinjući se strminom na breg imenom Gora. Na njezinom prostranom zaravnatom vrhu stoji svetište okruženo baroknim cinktorom ili *kak bi mi kajkavci rekli cintorom*, zidanom ogradom s arkadama u unutarnoj strani ukrašenom zavjetnim freskama i natpisima karakterističnim za proštenjske crkve sjeverozapadne Hrvatske.

Majka Božja Gorska

Cesta nas je dovela do ulaza koji se nalazi na stražnjoj, istočnoj strani cintora. To je lakši i brži put do svetišta, a na njegovom kraju gotovo uvijek se može naći slobodnog mjesta za parkiranje. Ali taj put uskraćuje čaroliju doživljaja susreta, ljepotu pogleda i ugodu oku koja se doživi kada sa zapadne strane cintora kamenita gorska staza, koja je oduvijek tu, iz guste šume izbije na proplanak – gorsku livadu kakvima obiluju niži dijelovi Ivanščice. I ona je poput crkve uokvirena „zidom“, doduše živim, sazdanim od krošanja drveća i gustog grmlja. U ovo doba godine još je prerano za prvi mraz i „zid“ je obojan onom zagasito zelenom ranojesenskom bojom, a održavana livada na proplanku pred njim nježno zelenom. U toj razigranosti nijansi zelene boje na četvrtoj strani livade neugledni bijeli zid cintora krase veliki barokni portal. Iza tri, s ruba šume vidljive kraće stranice izduženog osmerokutnog cintora, proviruje zabat dvostrešnog krova crkve i pomalo tupasti i ne odveć visoki zvonik. No čarolija započinje puno prije nego će hodočasnik, pa i onaj koji to nije, izbiti na ovu livadu ispred ulaza. Doživjet će ju već kada na kružnom toku produži ravno, najbolje pješice, asfaltiranom cestom koja vodi potočnom udolinom. Do prije nekoliko desetljeća cesta je bila samo šumski put kojim se išlo *v goru* po drva, u ribolov na pastrve, lov na rakove i divljač, na Oštrc, do izvora Velike Rieke, a još koje desetljeće ranije i u vapnaru, odavno napuštenu,

po vapno za zidanje i *maljanje*. A odvojkom od tog puta, tamo gdje se Mala Rieka ulijeva u Veliku Rieku, išlo se u Stari Golubovec i dalje preko i kroz goru do Lepoglave na njezinoj sjevernoj strani.

Putem *v goru*, ljeti prašnjavom, a zimi blatnjavom, zašlo bi se već na njegovom početku, stotinjak metara od zadnje kuće u središtu Lobora, u vilinsko Zazidje. Čudesan, tajnovit i pomalo zastrašujuć svijet Ivanščice.

S desne strane visoka se okomita stijena poput obrambenog zida uspinje do vrha Gore. Između puta i stijene nakošena livada duga koliko i stijena na svom kraju završava u sađenoj staroj gustoj šumi bora i omorike. Preko livade vode „nevidljive staze“ jer svatko tko se livadom uspinjao, hoda nekom svojom stazom. Lijevo od puta potok je Velika Rieka. Uz drugu mu se obalu ispružilo stjenovito brdo pitomije od stijene preko puta s kojom zatvara dolinu. Po tim stijenama Zazidje je dobilo ime. Što dublje ulazimo za putom i potokom u udolinu, brda su viša. A dolina u početku šira polagano posustaje sve više stisnuta strmim i šumovitim padinama. Iza ušća Male Rieke na onom brdu s lijeva, sada već ozbiljno visokom, skriva se ruševina Pustog Lobora nekadašnje utvrde Keglevića koja je u srednjem vijeku zajedno s Oštrcgradom čuvala prijelaz na drugu stranu Ivanščice. Prema legendi, u Pustom Loboru stolovao je Crni Tomo Loborski, koji je po Loboru i okolici otimao mlade djevojke i odvodio ih u svoj dvorac.

A u onoj vazda zelenoj šumi na kraju livade, na kojoj su djeca nekada pasla krave, skriva se skromna kapelica svetog Antuna. Ulaz joj je kroz robusni toranj na pročelju, a pred njim na visokom vitkom postolju sveti Ante drži djetesce u naručju. Kapelicu je dao sagraditi grof Petar Keglević VII. na početku 18. stoljeća. Od Antuoneca, kako Loborci nazivaju kapelicu i kip, polazi strma i vijugava kamena staza koja vodi do zelene livade pred kojom je glavni ulazi u prostor svetišta. Uz rub livade edukativno-informativne ploče pričaju o povijesti svetišta Zazidja i cijelog Lobora.

Zazidje i livade Ivanščice sjećaju me na Ćićarijske slične stijene i livade (pa i na livade Zelinske gore). I ti su krajevi prepuni uspomena i pouka, starih gradina i kaštela iz davno prohujalog vremena.

Danas potok kroz goru i dalje žubori poskakujući po kamenitom dnu žureći iz ovog tjesnaca u prostranu dolinu. I Vražja stijena s njegovim otiskom kojeg je vrag naumio prevaliti preko potoka kako bi poplavio i Lobor i Zagorje, ali nije u tom naumu uspio, i dalje stoji s desna nad njim.

Zazidje

A od djevičanskih izvora ostao je, nakon gradnje vodovoda, sačuvan tek onaj na *Rackem poutuku* u kojem su se nekad davno kupale dobre vile. Pa je tako vilinsko Zazidje i dalje vilinski čarobno. No puno je manje mitskog, pastoralnog i idiličnog, a odviše urbanog u novoj slici Zazidja i puta kroz goru. Od asfaltirane ceste, postrojenja vodovoda, nogometnog igrališta do lovačkog doma na livadi pod Antuonecom.

Mi smo, kao što rekoh, ušli kroz cintor, kao i većina pristiglih te sunčane nedjelje, na stražnja vrata. Auto je ostao na prostranoj livadi pod vrhom Gore, među možda i do sto drugih automobila i ponekog autobusa registarskih oznaka županija sjeverozapadne Hrvatske, ali i onih Loboru udaljenih, susjednih slovenskih pa i ponekih njemačkih, austrijskih,...

Od livade pješačimo u masi svečano odjevene djece, žena i muževa, kratkim, ali strmim usponom do vrha brijega. A tamo nas na skučenom prostoru s lijeve strane dočeka nekoliko razbacanih starih drvenih hiža zaseoka Horvati, iz vremena puno prije Kiša i Matoša, koje su se oduprle navali ovovjekovnih zidanih kuća koje su se popentrale uzbrdicom Gore – istina primjerenijih današnjem standardu i načinu života.

Na prostoru između one prve do cintora i širom raskriljenog ulaza štand je s licitarima, tradicijskim ukrasima središnje Hrvatske izrađenih od medenog tijesta, najčešće u obliku srca. Obojani su jarko crveno, žuto, zeleno ili bijelo i *nacifrani* ornamentom poput *kipca ili poruke*. Sveprisutni su na prošćenjima još od kraja 18. stoljeća. Prava mala obrtnička remek-djela narodne umjetnosti uvrštena u UNESCO-ov popis svjetske kulturne baštine. Nažalost, licitare i drvene lazanjske igračke (čiji štand danas nisam vidio), ali i lončariju što se kupuju kao suvenir ili poklon sve više zamjenjuje plastični šrot – produkti masovne proizvodnje.

Crkva je dupkom puna i gotovo sva su mjesta na klupama u arkadama zauzeta. No, Lana, Maja i mama Blaženka koje su stigle prije nas, sačuvale su mjesta na jednoj od klupica pod arkadama. Zazvoni *cinkuš* i misa započne. Zbor skladno zapjeva Rajska djevo, kraljice Hrvata, meni najljepšu prošćenjarsku pjesmu. Iz poštovanja odslušam misu do propovijedi na klupici, a onda se uputim u razgledavanje. Nisam jedini, mnogo ih čini to isto jer glas i pjesma iz crkve čuje se preko razglasa posvuda oko crkve, a i dalje – u svakom kutku na vrhu Gore.

Izađem kroz onaj velebn i barokni portal na livadu. Zastanem na trenutak da upijem ljepotu i spokoj koji tu vlada i kakav priliči novovjekovnom počivalištu umrlih, pokapanih do 19. stoljeća. Danas ih prekriva nježno zelena livada. A onda krenem između cintora i ostataka zemljanog bedema iz prapovijesti na njegovu južnu stranu na kojoj je vidikovac s drvenim klupama i stolovima, sa širokim i dalekim pogledom.

Ako se pitate zašto je Lobar nazvan ranosrednjovjekovnim središtem moći, dio odgovora pronaći ćete, kao i ja, obilazeći iskopane i konzervirane ostatke na Gori, upijajući s ovog vidikovca krajobraz, a potom i razgledavajući izložbu u Arheološkom muzeju s katalogom izložbe u ruci. Saznat ćete da se u Loboru na ovom brijegu i oko njega živjelo davno prije nego je postao ranosrednjovjekovno središte moći. Sa sigurnošću se zna da je to bilo već u ranobrončanom dobu iz kojeg potječu dijelovi keramičkog posuđa pronađeni u Pavlovoj hiži – pećini uz cestu kojom smo stigli na vrh, pod zemljanim bedemom oko svetišta kojem najniži slojevi datiraju iz tog doba, ali i na drugim mjestima na lokalitetu brda Gora. Od tada se tu živi u kontinuitetu preko ranog i kasnog željeznog doba, antike i ranog srednjega vijeka do današnjih dana. Dokazanih četiri i pol milenija!

Svaki od tih povijesnih razdoblja ostavio je poneki neizbrisivi trag skriven do nedavno pod i oko crkve Majke Božje Gorske i u nizini pod Gorom. Na osnovu tih tragova, pronađenih artefakata, istraživači Arheološkog muzeja iz Zagreba, Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Centra za ranosrednjovjekovno istraživanje u Zagrebu ispričali su znanstveno utemeljenu priču o nastajanju ranosrednjovjekovnog središta moći.

Žitelji iz vremena prije antike zasigurno su tu na Gori sagradili prvu gradinu kako bi se zaštitili i s nje nadzirali prolaz preko Ivanščice. Jer možda je, razmišljam dok s vidikovca promatram Lobar, tada i upravo tuda prolazio onaj krak Jantarskog puta¹³ od Baltika do Mediterana, čiji je kopneni dio puta završavao na Apsyrtidesima, danas otocima Cresu i Lošinju. A i Argonauti (i njihovi progonitelji Kolhiđani), ako su doista iz Kolhide negdje na istočnoj obali Pontos Axeinosa *Negostoljubivog mora* (negdje u nekom udaljenom kutu današnjeg Crnog mora), bježali na zapad kopnom i rijekom Isar (Dunav) i stigli do obala Istre ili Kvarnera, kako tumači Apolonijev ep, negdje su na tom putu morali prijeći i preko prirodnih zapreka poput Ivanščice. Znam, mašta mi radi *sto na sat*, no nije nemoguće da je upravo tako bilo.

¹³ *Prvi poznati trgovački put utrt u drugom mileniju prije Krista kojim je dopreman jantar s Baltika na prostor Levanta i Egipta.*

Da je Rimsko Carstvo do Lobora najvjerojatnije stiglo za vrijeme cara Augusta, pokazuju dosadašnja istraživanja. Tada je i sagrađena rimska cesta koja je preko Andautonie i do danas neotkrivenog Pirrya, povezivala Sisciju i Petoviu čijom sam se trasom susretao landrajući oko Svetog Ivana Zeline. A kako je cesta vodila dolinom pod Gorom, i Rimljani su s gradine iz prapovijesti, pretvorivši ju u antičku utvrdu, nadzirali prirodni prolaz preko Ivanščice na njezinu sjevernu stranu. Lako branjivu s tri strane zbog nepristupačnog terena, a na sjevernoj izloženu, rimski su ju vojni inženjerci dodatno zaštitili ojačavanjem prapovijesnih bedema. Naselje na zapadnoj strani utvrde od tada vjerojatno ima neprekinuti kontinuitet. Danas na jednom dijelu tog antičkog naselja stoje one stoljetne drvene *hiže* zaseoka Horvati.

Do početka prodiranja Barbara na područje Rimskog carstva u 3. stoljeću, u antičkoj utvrđi i naselju uz nju na Gori i kasnoantičkom naselju pod njom, istočno od potoka Velike Rieke živjelo se spokojno u blagostanju o čemu svjedoči mnoštvo pronađenih ostataka. Na desnoj obali potoka na mjestu današnjeg školskog igrališta pronađeni su ostaci nekropole, a na istoj strani uzvodno na brdu kod Zazidja ostaci kamenoloma. Iz vremena prapovijesti antike pronađena je sva sila materijalnih ostataka poput groba iz kasnog brončanog doba, nakita, dijelova keramike, oružja, mnogobrojnih nadgrobnih ploča i antičkih spolija¹⁴, glave i donjeg dijela postolja božice Dijane,...

Doba antike je prošlo, no život na Gori i pod njom ne samo da nije nestao zajedno s propašću Zapadnog Rimskog carstva, već je dobio i novu dimenziju dolaskom Slavena i Avara koji su se pred Francima sklanjali po visinskim utvrdama iz antike.

Iako postoje prijevori, drži se da srednji vijek počinje padom Zapadnog Rimskog Carstva 475. godine i završava Kolumbovim otkrićem Amerike 1492. godine. A ranosrednjovjekovno doba na tlu Hrvatske traje od kraja antike do 1102. godine u kojoj su dijelovi starog hrvatskoga kraljevstva ušli u personalnu uniju s Mađarskom.

Ranokršćanska povijest na Gori „... *započinje izgradnjom crkve s oktogonalnom krstionicom (od 5. do 6. stoljeća). Trobrodna bazilika s predvorjem i zvonikom izgrađena je u 9. stoljeću i uz nju stoji, sagrađena nešto ranije (na početku 9. stoljeća), manja jednobrodna drvena crkva s četvrtastom apsidom. Područje je to*

¹⁴ *Kameni blokovi, kapiteli, dijelovi reljefa starije građevine upotrijebljeni pri gradnji nove.*

Barokna grobnica pod južnim cintonom

s najviše arheoloških podataka i materijalnih ostataka, o posebnom novodoseljenom panonsko – slavenskom i hrvatskom stanovništvu u ranom srednjovjekovnom dobu, koje je i dalo najviše nalaza. Nakon što je predromanička bazilika porušena na prijelazu iz 12. u 13. stoljeće izgrađena je kasnoromanička jednobrodna crkva s

*polukružnom apsidom. Posljednja, danas postojeća gotička crkva, s prijelaza iz 14. u 15. stoljeće, barokizirana je u 18. stoljeću nakon razornog potresa.*¹⁵

Dugogodišnji rat Franačke kraljevine s Avarima okončan je pobjedom Franaka. Započela je kristijanizacija Slavena i Avara, a rijeka Drava bila je granica između akvilejskog i salzburškog misijskog područja, gdje se provodila kristijanizacija o čemu postoje pisani dokumenti. No postojanje kasnoantičke utvrde u Loboru nigdje se u tim dokumentima ne spominje.

Gradnja nove crkve na ostacima stare ili radikalno preoblikovanje postojeće nije bilo ništa neuobičajeno u srednjem vijeku. No nisam siguran nije li Gora po njihovom broju možebitno jedinstvena.

Naslov *Pet crkvi, a jen je breg!* poput antičke *licentia poetica* svojevrsan je odraz pjesničke slobode jer je na Gori s hramom posvećenim božici Diani iz vremena antike kroz povijest postojalo šest svetišta. Poganski hram Rimljani su podignuli unutar naselja tik uz bedem.

Ono što se može danas vidjeti, nakon 20 godina istraživanja i konzervatorskih radova dijelom *in situ* pod Gorom i na njoj, unutar i oko cintora iz vremena ranog srednjeg vijeka – impresivno je! Poput ulomaka kamene grede oltara ukrašene pleterom, pilestara i pluteja iz oltarne ograde, ostataka starokršćanske krstionice i predromaničkog zvonika ispred postojeće gotičke crkve, temelja gotičkog predvorja, nadstvođene grobnice, ostataka drvene katoličke crkve, groba u njezinoj apsidi, ... Pleterom, ornamentom u kamenu, ukrašavane su crkve u doba predromanike i romanike uglavnom Primorja i Dalmacije. Ulomak pletera pronađen na Gori datira iz 1076. godine. Uz tisuće pletera u crkvama na obali i zaobalju ovaj loborski uz onaj iz Iloka najsjevernije je pronađen primjerak pletera u Hrvatskoj. Hrvatski pleter za razliku od pletera kojim su ukrašavane crkve u središnjoj i sjevernoj Italiji najčešće je pletenica od tri niti - troplet, motiv svojstven starohrvatskoj kulturi. U stilskim razdobljima nakon romanike pleter prestaje biti dio ukrasa u crkvama. Danas se tim znakom starohrvatske posebnosti i jednim od simbola Hrvatske, ukrašavaju svećane povelje, grbovi, odlikovanja, spomenici.

Tako današnja gotička crkva sadrži mnogo graditeljskih elemenata i rješenja iz ranijeg doba. A tijekom njezine obnove u maniri baroka u 18. stoljeću sagrađen je cintor.

¹⁵ *Lobor ranosrednjovjekovni centar moći*

Ostaci ranokršćanske i predromaničke bazilike

LOBOR M86
JUG 1
18.10.2003

Nakon okončanog prvog dijela priče o Loboru kao ranosrednjovjekovnom središtu moći (jer tko zna što će još sve arheolozi pronaći u nastavku istraživanja) priča o moći (djelomično istražena) nastavlja se temama o njegovom značenju zajedno sa srednjovjekovnim gradinama po Ivanščici, o obrani prvo od provale Tatara, a onda i Turaka. Od Pustog Lobora do Puste Bele.

Misa je pri završetku, a moja šetnja kroz prošlost Gore pri kraju. Pričešćuje se i u crkvi i u prostoru cintora. Župnik blagoslivlja jelo koje su vrijedne ruke župljanki spremile. Pjesma s kora utihne, a zavlada žamor među stoljetnim arkadama i ostacima jednog hrama. Jedu se kolači, najfiniji domaći: orehnjače, makovnjače, tenke gibanice, štrukli,... i kuhane *kobase*.

#

U ovom dobu stari napaćeni Lobor ponovno ima značajnu ulogu, no ovaj put mirnodopsku, vezanu za kulturu. Ove 2023. godine Lobor je po sedamnaesti puta za redom središte susreta putopisaca kratkih putopisa pod nazivom Dani Franje Horvata Kiša, koji se održavaju u organizaciji Kajkavskog spravišča i časopisa Kaj uz suorganizaciju Udruge Franjo Horvat Kiš i Općine Lobor, a pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture i medija te Krapinsko-zagorske županije.

Putopise prispile na raspisani natječaj ocjenjuje ocjenjivački sud koji dodjeljuje nagrade za najbolji još neobjavljen putopis napisan na standardu ili jednom od dijalekata. Oni nagrađeni objavljuju se u časopisu Kaj. Od nedavno manifestacija je proširena i na ocjenjivanje učeničkih putopisa kako bi se što više nje govala ova manje zastupljena književna vrsta u suvremenoj književnosti. Manifestacija je osmišljena od pokojnog prof.dr.sc. Jože Skoka uz svesrdnu pomoć dr.sc. Ive Kalinskog i dr.sc. Božice Pažur, istih onih entuzijasta koji uspješno njeguju kajkavsku riječ na Recitalu i Smotri u Svetom Ivanu Zelini. O značaju manifestacije možda najbolje govori misao koju je 2022. godine na 16. Danima FHK-a izrekla laureatkinja Emilija Kovač: „... *ne znamo kamo idemo, ali znamo da smo na dobrom putu.*“

Pa i statistika Dana FHK-a ide u prilog sve većeg značenja ove manifestacije o čemu govori njezin središnji program Hrvatski književni putopis: „...*korpus suvremene hrvatske književnosti (od prvoga natječaja 2007.) bit će obogaćen sa 195 književnih putopisa, opusom dostojnim, barem dviju panorama/antologija!*“ (E.K./B.P. u časopisu Kaj iz 2022. godine).

Dani Franje Horvata Kiša u Loboru, 2023. godine.

16. Dani Franje Horvata Kiša održani u ozračju pete godišnjice smrti Jože Skoka završili su riječima najnagrađivanije i najodanije sudionice hrvatskoga književnog putopisa Božice Jelušić: „*Lobirajmo za Lobor*“.

Odlazeći iz Lobora s nagradom suorganizatora Loborsko srce za putopis *Brižna ti je Čičarija, lipi moj čovik, jer ju danas nima ki kosit* (uz prošlogodišnju prvu nagradu za putopis *S Mortara gledam Kornate*), pun ponosa opraštam se s Darkom Raškajem, pjesnikom i članom ocjenjivačkog suda, uz kupicu loborskog vina i izvrsnu makovnjaču.

Opaska o kupici vina ima svrhu podsjetnika da je vino u Zagorju baš kao i u Prigorju i Istri dio kulture življenja na ovim bregima od ilovače te na crvenoj i laporastoj zemlji Istre duboko usađene u svijest gotovo svakog Prigorca, Zagorca i Istrijana. I na jednu od prisposodnosti ta tri kraja Lijepe naše. A loza je u Zagorje stigla kao i u Prigorje i Istru vjerojatno s rimskim osvajačima. Poslovično promućurni (kaže se da smo se mi Zagorci rodili s

malom maturom) Zagorci su od *bregov na kojima je rasel tudum, noja, direktor* stvorili tri cijenjena vinogorja: krapinsko, zabočko i zlatarsko, koja pripadaju Zagorsko-međimurskoj vinogradarskoj podregiji – najvećoj u Hrvatskoj po površinama pod vinogradima i proizvodnji vina.

Završavajući ove 2023. godine putopisanje o mojem landranju oko Lobora sto dvadeset i šest godina nakon Matoševa landranja, čini mi se posve prigodnim oprostiti se od Lobora citirajući njegove riječi: „*Zbogom, Lobore stari, plemeniti, sretni Lobore nekad ranosrednjovjekovno središte moći, a danas središte hrvatskog putopisanja!*“

Priča treća

Putopisnice, povijesne i ine putosintnice iz Istre

PO ČIĆARIJI TRAGOM FRANJE HORVATA KIŠA

landranje Čićarijom u spomen na 110. godišnjicu prvog putovanja u Istru Franje Horvata Kiša

„Otkako je hrvatski pripovjedač i putopisac Franjo Horvat Kiš 1912. godine otkrio čari i ljepote Čićarije i to sve dokumentirao u svom putopisu Istarski puti, pa do danas njene iskonske prirodne ljepote ostale su sačuvane i netaknute, a na nama svima je zadatak da tako i ostane jer upravo one su temelj našeg budućeg razvoja“, poručila je laniška načelnica Roberta Medica pri otkrivanju spomen-ploče Kišu u Brestu na Čićariji.

#

U srpnju 1912. godine uputio se Franjo Horvat Kiš vlakom iz Zagreba preko Rijeke u Istru. Na tom putovanju prolandrao je dijelovima Čićarije i pod njom Bužeštine. Zanesen Istrom Kiš se vratio Istri još jednom u ljeto 1914. kako bi prošao *Srcem Istre* - Pazinom i Pazinštinom, a potom Pulom i Puljštinom.

Videno i doživljeno na oba putovanja Kiš je sabrao u putopisu *Istarski puti* koji je započeo riječima: *„Tako se uputih u Istru, našem hrvatskom rodu u pohode. Prije odlaska pustim glas po gradu da ću kupiti magare i na njemu jašući zaredati od sela do sela, od grada do grada. Baš hoću da se naleventujem, a kad svršim ili mi se dosadi leventovanje, prodat ću magare i vratit se kući. No ja nemam magareta, ja sam sam, sasvim sam (...).“* U tim rečenicama „... sadržano je zapravo sve bitno što karakterizira cijelo ovo djelo“, napisao je Miroslav Šicel u predgovoru trećem izdanju Kiševa putopisa.

Putopis je nastao u znakovito doba naše novije povijesti. Vrijeme u kojem se pod utjecajem ideja Hrvatskog narodnog preporoda u Istri intenzivno budi svijest o nacionalnoj pripadnosti većinskog istarskog puka slavenskog porijekla. Istovremeno, uz tvrdi odnos carskog Beča spram nacionalnog pitanja, javlja se iredentizam¹⁶ među talijanskom manjinom, pretežito građanskom, u čijim je rukama istarsko gospodarstvo i lokalna vlast.

U želji da Društvo hrvatskih književnika bude nakladnik putopisa Kiš piše 1916. godine profesoru Juliju Benešiću, uredniku izdanja DHK-a: „*Tih putnih bilježaka ima za čitavu knjigu, a pisane su laganim načinom tako da bi se čitale više kao pripovijest. Sav je posao prožet narodnim duhom (to sam barem nastojao!). Osim toga sada je Istra i onomašnje naše pitanje veoma aktuelno i knjiga bi posve u horu izašla.*“

Istarski puti prvi su puta tiskani tek 1919. godine i to u vlastitoj nakladi autora, svega nekoliko mjeseci nakon što se Kraljevina Italija „dočepala“ Istre i dijela Dalmacije. Putopis je ponovno tiskan 1952. godine u nakladi Zore, državnog izdavačkog poduzeća u jeku Tršćanske krize (1945. – 1954.) uzrokovane neriješenim položajem triju naroda na poluotoku: hrvatskog, slovenskog i talijanskog, ali i globalnim odnosom među blokovima. U tom kontekstu ponovno je bila aktualna Kiševa proročanska rečenica „... *onomašnje naše pitanje veoma aktuelno i knjiga bi posve u horu izašla.*“ Prepoznavši svu vrijednost putopisa, Istranin Antun Rojnić¹⁷ napisao je inspirativan pogovor, a za tisak ga je pripremio Dragutin Tadijanović (jedan od velikana hrvatske književnosti). Za treće izdanje tiskano 2002. godine predgovor pod nazivom *Srce Istre i Istra u srcu* napisao je Miroslav Šicel¹⁸ navodeći u njemu kako Kiš „...*među prvima u hrvatskoj književnosti putopis ostvaruje kao čistu umjetnost...*“

¹⁶ *Politički i nacionalistički pokret nastao nakon osnutka Kraljevine Italije s ciljem pripojenja Kraljevini krajeva od Južnog Tirola, istočne obale Jadrana do Korzike i Malte pod motom povrata neoslobođenih krajeva. Među prioritetima iredente bili su: Južni Tirol, Trst, Istra i Rijeka, a prepreka im je bilo Austro-Ugarsko carstvo i političko djelovanje Hrvata i Slovenaca. Kako iredenti u prilog nije išao etnički sastav stanovništva, posebice u Istri, iredentisti se pozivaju na svoje povijesno pravo koje su zasnovali na nekadašnjoj vlasti Mletačke republike nad tim krajevima, ali i na cijeloj istočnoj obali Jadrana.*

¹⁷ *Ante Rojnić (1905. – 1969.): publicist i prevoditelj, a bavio se i novinarstvom*

¹⁸ *Miroslav Šicel (1926. – 2011.): akademik, književni povjesničar i esejist, autor Hrvatske književnosti 19. i 20. stoljeća.*

Iako je Kiševa pripovijest o Istri prožeta hvalevrijednim i dobrodošlim deskripcijama o tadašnjim političkim prilikama i položaju Hrvata, prava ljepota putopisa krije se u lirskim opisima krajobraza i svakodnevice malog čovjeka ispričanim kroz razgovor Kiša sa samim sobom. Oni su naveli Stanislava Šimića¹⁹ da ocijeni kako se u Kiševu putopisu radi o „*svojevrsnom pjesničkom djelu o Istri, najljepšem u hrvatskoj književnosti.*“

A koliko je Kiš bio zaokupljen i društveno-političkim prilikama u Istri, govore tugaljive riječi don Luke Kirca, medulinskog župnika na kraju putopisa: „*Gledam u tvoje stakleno površje, omamljen mirlubom tvoje obale, razdragan milom pjesmom žetelica – pjesmom starom i hrvatskom. – Nu kad okom krenem na istok, na rubove gordog Velebita, onda mi se bolno iz srca vine uzdah. More, moje Adrijansko, negda bilo si slovansko!*“ i Kišev solilokvij na tu žalopojku: „*I ja vjerujem onoj suzi, koju utire sa oka ova čista i blagorodna hrvatska duša...*“

#

Doputovavši u Rijeku, Kiš je na prvo landranje Istrom krenuo iz Matulja i susjednog mu Kastva nad njim: „*Evo ću se popet u voz što će prema Matuljima, prvoj stanici na istarskom tlu; ondje ću saći pa u Kastav.*“

Obišavši Kastav, nastavio je putovanje vlakom do Rakitovića, sela podno zadnjih vrhova Ćićarije na zapadu koji su „*...najjužniji okrajak slovenskog dijela Istre*“. Iz Rakitovića se uspeo na Žbevnicu, jedan od posljednjih vrhova na hrvatskom dijelu tog čudesnog vapnenačkog planinskog vijenca. Sa Žbevnice se spustio u Buzet iz kojeg se ponovno vratio Ćićariji i u njezinom središnjem dijelu, obišao Lanišće – najveće mjesto na Ćićariji i njegovu okolicu. Nalandrajući se vrljetima Ćićarije, spustio se u Lupoglav pod njom, ukrcao u vlak i vratio u Zagreb.

Iako sam Istrom, ali i morem oko nje, igrom slučaja počeo landrati već u adolescentskoj dobi davne 1960. godine, puno prije nego sam posve shvatio svu ljepotu i vrijednost putopisa *Istarski puti*, na Ćićariju se nisam uspinjao. Godinama sam ju samo gledao vraćajući se iz Pule Istarskim ipsilonom put tunela Učka i svaki bih puta iznova bio osupnut u trenutku kada bih ju ugledao protegnutu čitavim obzorom preda mnom. Slikopis koji se kao na sinemaskop ekranu uprizori nakon što se autocesta uspne iz skučenog Borutskog polja kao da poručuje: „*Popni se putniče i upoznaj mi kamenitu dušu.*“

¹⁹ Stanislav Šimić (1904. – 1960.): književni kritičar

Landrajući Istrom i Kiševim putem, ubrzo sam shvatio da me s Kišem, osim daleke rodbinske veze (u trećem koljenu), povezuje i zajednička ljubav spram tog čudesnog trobojnog poluotoka. Za 100. godišnjicu njegovog prvog putovanja prošao sam gotovo svim njegovim putima i o tom putovanju napisao putopis *Moji Istarski puti* (2014.). Tada sam i prvi put kročio na Ćićariju, izuzmem li višekratne prelaske preko nje vlakom na putu za Pulu u doba dječastva i rane mladosti kada se u Istru još putovalo kao u Kiševo doba. A kako je Kiš proputovao tek dijelovima Istre, osjetio sam obvezu spram Kiša i Istre prolandrati i dijelom Istre kojom on nije prošao i o tom napisati putopis *Istarski puti opet i iznova* (2017.).

Sve je to imalo utjecaj na dvije odluke koje sam donio, da u spomen na 110 godina od prvog Kiševa putovanja još jednom krenem jednim od njegovih puteva te pritom izvidim mogućnost postavljanja spomen-ploče na neku od narednih godišnjica Kiševa landranja Istrom.

Planirajući putovanje, bio sam u dilemi koju od dviju postaja Kiševa putovanja izabrati. Trebam li zbog prigode svog putopisanja obići Kastav koji je Kišu bio prva postaja ili se uputiti na Žbevnicu i prolandrati Ćićarijom kojima je Kiš po ocijeni Ante Rojnića, dobrog poznavatelja Istre, posvetio najljepše stranice putopisa?

Odabrao sam bez puno premišljanja Žbevnicu i Ćićariju! Poradi Kiša, jer su ga toliko očarale Ćićarije same, i radi poduke onima koji ne znaju ili ne žele znati da su prošavši Vrata Jadrana na cestovnoj obilaznici kroz Rijeku u smjeru zapada, upravo zašli u Istru. Jer ovaj dio Kvarnera ili Liburnije²⁰ zemljopisno je dio Istre koji joj je kroz burnu povijest gdjekad i upravno pripadao, a ona valovita brda što zatvaraju obzor na sjeverozapadnoj strani Riječkog zaljeva, posljednji su obronci Ćićarije, a ne Učke.

Prije nego vas povedem na putovanje Ćićarijom Kiševim putem danas, moram spomenuti kako će ova putopisnica biti i putovanje kroz prošlost. One iz vremena Kiša, ali i u one daleko prije Kiša.

²⁰ *Obala Istre uz Riječki zaljev nazvana po provinciji Rimskog carstava koja se prostirala od Raškog kanala u Istri do rijeke Krke u Dalmaciji s otocima uz obalu i u kojoj su Liburni bili starosjedioci.*

Pa krenimo Ćićarijom tragom Kiša i sa Istrom u srcu.

Ispružena *gotovo* s jednog na drugi kraj istarskog poluotoka u smjeru sjeverozapad – jugoistok, poput kakvog dojmljivog bedema dugog 40 kilometara, Ćićarija vjekovima odvaja poluotok od njegovog prirodnog zaleđa na sjeveru. Uzdižući se postepeno od sjeverozapadnih obronaka ponad Tršćanskog zaljeva, najveću visinu od 1273 metra doseže na jugoistočnom kraju vrhom Veli Planik. Tu nad Riječkim zaljevom ne nastavlja dalje pravcem pružanja Dinarida, već se jugoistočnim obroncima prislonila na Poklonu, 922 metra visokom prijevoju na strmiju i višu Učku ispruženu smjerom sjeveroistok – jugozapad. Iako se razlikuju i u smjeru prostiranja i reljefom, biomorfološki Ćićarija i Učka gledane s jugoistoka, od kuda ih je Kiš prvi puta vidio, slične su. Obje obrasle vazdazelenim mediteranskim raslinjem koje kako se uspinju od mora prelazi u bjelogoričnu šumu, mahom kestenovu i bukovu. No, dok na Ćićariji nad šumovitim pokrovom strše razasuti mnogobrojni usamljeni i ogoljeli kameni vrhovi, na Učki iz šumskog pokrova izranja kamena litica i strmo se penje do grebena pokrivenog škrtim raslinjem koji povezuje dva krajnja vrha Učke, Vojak i Sisol. Tako i *majka* Učka nalikuje kakvom braniku Istre, a zapravo je poput Ćićarije bila vjekovna brana između dva dijela jednog naroda. A kakve ćemo vidjeti gledajući ih iz unutrašnjosti Istre? Citirat ću Kiševe riječi: „*Krenite na Žbevnicu, poput mene ili na neki drugi Ćićarijski vrh – i vidjet ćete kakve su.*“

Zbog vapnenačkog tla i ogoljelog krša Ćićariju znamo i kao bijelu Istru koju od sive pod njom (siva od lapora) i crvene uz more (crvene zbog zemlje crvenice koja zahvaća polovinu Istre) razdvaja kameni zid nalik nekoj ponegdje i do 400 metara visokoj stepenici, dugoj gotovo koliko i sama Ćićarija.

Kao onomad Kiš, i ja ću na Ćićariju krenuti iz Kastavštine – valovitog ravnjaka preko kojeg se njezini zadnji obronci strmoglavljuju u Riječki zaljev. To je najsjeverniji dio Kvarnera – prostranog morskog prostora, na zapadu omeđenog istočnom obalom Istre, a na istoku kvarnerskom otočnom skupinom: Krkom, Cresom, Lošinjem i Unijama. Potpuno sam svjestan kako će moj doživljaj Ćićarije zbog vremenskog odmaka, novog doba i, naravno, subjektivnosti biti ponešto drugačiji od Kiševa. Ionako ne mogu doseći njegove lirski nadahnute deskripcije zbog kojih ga je Antun

Barac²¹ (između ostalih) uvrstio u svoju zbirku eseja o hrvatskoj književnosti i književnicima pod nazivom *Veličina malenih*. A i rodoljublje onog vremena kojim je Kiš u putopisu bio toliko zaokupljen danas je bespredmetno. Nabujalo u Kiševo vrijeme, osnaženo odlukom o priključenju Istre domovini Hrvatskoj donesenoj na Saboru istarskih narodnih predstavnika 1943. godine, potvrđeno borbom istarskih antifašista i oslobađanjem poluotoka od njemačke okupacije nakon kapitulacije Italije te ulaskom partizana u Trst 1945. godine, potvrđeno Osimskim sporazumom sada već daleke 1975. godine,²² skinuto je s dnevnog reda međunarodnim priznavanjem neovisnosti Slovenije i Hrvatske.

No, kako se ne bih posve odmaknuo od Kiševe do tada neuobičajene putopisne forme u maniri moderne²³, gdje kad ću posegnuti za njegovim lirskim opisima i *asocijativnim iskričavim solilokvijima*, kako ih naziva Sicel.

#

Još je u Istru moguće otputovati vlakom dvama pravcima iz doba kada je Kiš landrao njome i vremena u kojem je željeznica bila glavno prometalo na dužim putovanjima. No umjesto vlakom preko Rijeke i Ilirske Bistrice ili preko Ljubljane u Istru iz hrvatske se metropole se danas stiže puno brže i komfornije autocestama, pa i alternativnim putevima. Jer trend putovanja željeznicom, općeprihvatljivim oblikom jeftinijeg, a u novije doba i ekološki potrebnijeg, već je duže vrijeme, barem što se Istre tiče, u opadanju započetom sredinom prošloga stoljeća.

Nakon osamostaljenja Hrvatske i Slovenije vlakovi su na oba pravca morali dva puta prelaziti državnu granicu. Stoga, uz poneke iznimke u voznom redu, prometovanje nekad magistralnim željezničkim pravcima svedeno je s obje strane granice uglavnom na lokalni promet. Kako je industrijska proizvodnja u Istri propadala tako je od 90-ih godina prošloga stoljeća počeo opadati i teretni promet željeznicom. Prvo iz ekonomskih razloga, a zatim zajedno s putničkim zbog tvrde granice sa Slovenijom. S njima je propadala i stara istarska pruga, ionako nedovoljno održavana. Ulaskom Hrvatske u EU i

²¹ *Antun Barac (1894. – 1955): povjesničar književnosti i književni kritičar*

²² *Međudržavni ugovor između SFRJ i Republike Italije sklopljen na temelju odluke o pripojenju Istre Hrvatskoj 1943. i borbama za oslobođenje*

²³ *Književni pravac nastao polovicom 19. stoljeća unutar modernizma, pokreta koji je zahvatio sve aspekte kulture.*

schengenski prostor putovanje vlakom u Istru je olakšano, no još uvijek traje dugo – i do tri puta duže od putovanja cestom.

No, oni koji se zažele čari putovanja vlakom u Istru u novije doba mogu i trećim pravcem koji na integrirani način čitavom dužinom prolazi Lijepom našom, vlakom do Rijeke, autobusom kroz tunel Učka do Lupoglava i dalje istarskom prugom od Divače do Pule.

To su dovoljni, iako ne baš za ovu priliku posve uvjerljivi, već više prozaični razlozi da odlučim otići na zapadni kraj Ćićarije (ne kao onomad Kiš vlakom iz Zagreba preko Rijeke i Matulja prema Ljubljani s presjedanjem u Svetom Petru na Krasu za Divaču i dalje istarskom prugom do Rakitovića) puno bržim i jednostavnijim načinom – automobilom! Bit ću pri tome podaren, ali, nažalost, i uskraćen. Podaren susretima s krajevima Ćićarije kojima Kiš nije prošao (po svom izboru ili zbog tadašnjih prometnih (ne)mogućnosti). Jer suvremeno cestovno prometalo automobil stiglo je u Istru samo 7 godina prije Kiša zbog čega je Kiš Ćićarijom i ostalim dijelom Istre, osim vlakom putovao, doduše ne na magarcu, hodajući, poštanskom kočijom ili „stopiranjem“ kakvih zaprežnih kola. Tako sam se u trenucima preispitivanja tješio sve dok nisam zašao u dušu Ćićarije i dok nije utjeha prerasla u spoznaju da za istinski spoznati Ćićariju treba njome hoditi poput Kiša. A uskraćen za čari pustolovine koju bi u moje landranje unio Kišev hodočasnički način putovanja. *„Ne volim ići putevima kojima svatko i svašta hoda: i čovjek i stado i zmija i crv i mrav, već ja tražim putove i staze i diskretne stazice, kojima samo domaći, i to sasvim domaći ljudi hodaju. Neću dakle cestom, već preko polja bogatog jednom stazicom... Gazit ću sitnu travu i slušati, kako šušte zrela žita nalijevo i nadesno od mene i kako u njemu cvrkutljivi cvrčak cvrči“*, zapisao je Kiš.

Stoga me, eto, nakon otprilike sat i pol vožnje autocestom iz Zagreba ponad *Grada Koji Teče*, kako Rijeci od milja tepaju njezini građani. Na izlasku iz tunela Trsat, prvom od četiri na zapadnoj obilaznici oko Rijeke, vijadukt je preskočio strmi kanjon kojim se duboko poda mnom na putu do mora probija rječica Rječina. Poviše vijadukta, gotovo na dohvat ruke, kratki pogled na okomitu stijenu s Trsatskom gradinom, marijansko je svetište Majke Božje Trsatske, a pod njima skućeni pogled na djelić Riječkog zaljeva što se ljeska na jutarnjem suncu dok obzor preda mnom zatvaraju Učka i jedan dio Ćićarije. A onda sve zaklone dijelovi grada što se nezaustavljivo penju od mora strminom zakoračivši preko obilaznice.

U vrijeme kada je Kiš putovao u Istru, Rječina je sa svojim ušćem bila granica između Rijeke i Sušaka, dva hrvatska grada u Austro-Ugarskoj. Nakon revolucije 1848. godine oba grada pripojena su Banskoj Hrvatskoj. No radi „mira u carstvu“ Rijeka nagodbom *Riječka krpica* 1868. godine postaje izlaz Ugarske na more. Iako je nakon raspada dvojne Monarhije Rijeka pripala Državi SHS²⁴, okupirao ju je, sa sljedbenicima koji su sebe nazivali *arditi*, žestoki Gabriel D’annunzio, talijanski pjesnik, proglašivši ju Slobodnom državom Rijekom, a sebe njezinim guvernerom. Već 1921. godine ta se slobodna država našla u sastavu Italije.

Kako odmičem obilaznicom prema Istri, skučen pogled na Učku i Ćićariju preda mnom se širi. No svejedno obzorom dominiraju markantan 1394 metara visok Vojak – najviši vrh Učke te udaljena Crna punta – daleko u more ispružen rt, nazvan tim pomalo tajnovitim imenom zbog svoje mrke boje. S obalom Cresa Crna punta tvori morski prolaz Vela vrata. Kroz njih se s otvorenijeg dijela Kvarnera uplovljava u Riječki zaljev. S druge, jugozapadne strane Crne Punte ušće je rijeke Raše. U 10. stoljeću ova rijeka je bila granica između slavnog i moćnog Tomislavova kraljevstva i dijela Istre pod vlašću Franačke države. Još i danas u selima iznad kanjona Raše stari ljudi prepričavaju legendu ili možda samo mit o Tomislavovoj kruni, žezlu i plaštu koji su sklonjeni u guduri Raše krajem 13. stoljeća dok se vodila borba između više pretendena na hrvatsko-ugarsko prijestolje.

Na uskom pojasu obale stisnutom morem i strmim obroncima Ćićarije i Učke, od Preluke, najsjevernije uvale Riječkog zaljeva do Plominskog zaljeva, duboko zavučenog u kopno između strme padine Sisola i brdovite Proštine, natiskani tik jedan do drugog nalaze se Volosko, Opatija, Ičići, Ika i Lovran, a u nastavku sve do zidina Plomina nad Plominski zaljevom, ali međusobno razdvojeni Mošćenička Draga, Medveja, Kraj, Brsec i Zagora. Ta nekad uboga ribarska naselja i zaseoci koji slijede trasu odavno izgubljene ceste iz vremena Rimskog carstva, postupno jedno za drugim izrastaju u glamuroznu Opatijsku rivijeru čije je nastajanje nalik priči o ružnom pačetu započetoj krajem prve polovice 19. stoljeća izgradnjom vile Angioline. Iako se Opatijska rivijera dijelom prostire pod Ćićarijom, Kiš kao da je zazirao od tog okupljališta careva, kraljeva i ondašnjeg, rekli bi danas, jet seta pa ju jedva i spominje u putopisu.

²⁴ *Država Srba, Hrvata i Slovenaca osnovana nakon raspada Austro-Ugarske, međunarodno nepriznata, postaje ujedinjenjem južnoslavenskih država (kojeg nikada nije ratificirao Hrvatski sabor) prvo Kraljevina SHS, a ubrzo zatim Kraljevina Jugoslavija*

„... zagledam se u Kvarner. Miran je i ljeska se na suncu. Tamo dalje prema otocima malo se mreška, to se jasno vidi, ali ovdje podno Učke i nas evo – tišina. Ovi dolje u Voloskom, Opatiji pri sv. Jakobu i Lovranu imaju lijepo, u nas amo uprlo strahovito sunce;...“ opisao je Kiš u srpnju 1912. godine pogled s vidikovca ispred zidina Kastava. Ušavši u utvrđeni stari gusarski grad, prošetao je preko Lokvine – legendarne Marellijeve poljane i pored nikad dovršene Cerkvine do Žudike – drugog Kastavskog vidikovca: „Ovdje na desno je kula, na koju se možeš popeti, da vidiš, kako pred tobom leži krajina: Učka i vreva sela pod Učkom; ovdje lijepo bijelo selo Rukavac, a onamo Veprinac.“

Sličnu sliku krajobraza, ali iz drugog rakursa, s riječke obilaznice, vidjet ću svaki put kada vozim prema Istri. No prepoznatljiv rukavački neobarokni zvonik crkve svetog Lovre na vrhu šumovitog stožastog brežuljka vidljiv sa svih strana ugledat ću netom prije izlaza za Opatiju, tunel Učku i Pulu kada se obzor preda mnom proširi na krajnje, sjeveroistočne obronke Ćićarije.

Rukavac koji se nalazi korak do Matulja i Kastva moja je prva postaja na istarskom tlu. Stjecajem sretnih okolnosti već mi je pet godina boravište. Tada sam u njemu udario tabor, kako bi Kiš rekao, iz kojeg polazim na landranja Istrom. Tako sam u ožujku ove 2022. godine iz njega krenuo Ćićarijom Kiševim putima.

Rukavac u doba Kiša prva je željeznička postaja nakon Matulja na pruzi kojom je krenuo u nezaboravan pohod Ćićarijom, a u moderno je doba prerastao okvire nekad bijelog sela šćućurenog u plodnoj zavali zavučenoj u Ćićariju. S jugoistočne strane zavala je raskriljena prema Kvarneru i njegovim otocima, a s preostale tri okružena posljednjim ćićarijskim *vrhima* koji Rukavac i zavalu štite od sjevernih vjetrova. Izložen utjecaju morske klime, iako su mu zadnje kuće i do preko 400 metara nad morem, Rukavac sa zaseocima ugodnom klimom i mediteranskim raslinjem i danas plijeni pažnju.

A onamo, zapadnije od Rukavca, Veprinac! Vidi se puno prije nego što mi pogled dopre do Rukavca. Njegov markantan zvonik ustobočen na višem i strmijem brdu, 519 metara nad Riječkim zaljevom na mjestu gdje se susreću najviši dijelovi Učke i Ćićarije, kao da je izronio iz šumovitog vrha pod sobom. I on je kao i rukavački kroz prošlost bio orijentacijska točka onima što su *tukli* nemirno more Riječkog zaljeva.

Za razliku od raštrkanog ruralnog Rukavca Veprinac je srednjovjekovni kaštelir na strateškom položaju, vjerojatno sagrađen na mjestu stare Liburnijske gradine. Zbog položaja ući u nekada utvrđeni grad i danas je moguće samo s jedne strane, one zapadne. Njome prolazi stara cesta što preko Poklona i Vele Učke povezuje unutrašnjost Istre s njezinom istočnom obalom. Od istarske Jozefine, kako su u puku prozvali tu cestu iz 18. stoljeća, do parkirališta na ulazu u kaštelir u koji se autom ne može vodi kratka strma uzbrdica.

Od bedema koji je nekoć opasivao Veprinac očuvan je tek ulaz u grad kroz portik²⁵ na komunalnoj kući i dio zidina oko župne crkve svetog Marka. Ispred komune, kako mještani i danas zovu zgradu s vratima, gradska je loža, natkriveni prostor u srednjovjekovnim gradovima u kojem su obavljani javni poslovi iz nadležnosti grada i održavani skupovi. U portiku sporedni prolaz vodi do kapele svete Ane sa zvonikom na preslicu i lopicom²⁶ iz doba srednjega vijeka, a drugi, glavni, prema skalinadi od 110 kamenih stuba što se uspinju između gusto zbijenih kuća do najvišeg dijela grada. Tu na vrhu brda okrunjenog župnom crkvom okruženom ostatkom bedema Veprinac je doista samo dva prsta od neba, baš kako u stihovima kaže veprinački pjesnik Josip Stanić.

Sve je u starom Veprincu minijaturno, osim trobrodnog svetišta na mjestu srednjovjekovne crkve obnovljene u vrijeme baroka i njegovog renesansnog zvonika odmaknutog od crkve. „Kao da je s crkvom posvađan“, rekao bi Kiš.

Prema jednoj od predaja o dolasku Hrvata na Jadran zbog položaja i obilja veprine kojom su ratnici vidali rane, zauvijek se na veprinačkom brdu i u njegovim gajevima utaborila skupina Hrvata. Je li se ta skupina odvojila od sedmoplemenskog naroda predvođena braćom Hrvatom, Muhlom, Kuklasom, Kosjenacem i Lobelom te sestrama Tugom i Vugom, nakon što su prema opće prihvaćenoj legendi (ili možda mitu) braća i sestre stigli do mora negdje u Dalmaciji? Ili je ipak sedmero braće i sestara sa svojim narodom sinje more prvo ugledalo s ovog ćićarijskog vrha krajem 6. stoljeća? Obje pretpostavke imaju uporište u djelu O upravljanju carstvom Konstantina VII. Porfirogeneta, koji je u 10. stoljeću vladao Bizantom.

²⁵ *Prolaz kroz prizemlje kuće.*

²⁶ *Natkriti i otvoreni trijem na pročelju malih crkvice iz vremena romanike i gotike najčešće dograđen u vrijeme baroka kako bi se proširio prostor crkvice, karakterističan za Istru i Primorje.*

Naime, u 30. glavi tog opsežnog djela o prilikama u zemljama u susjedstvu Bizanta car Konstantin VII. piše o dolasku Hrvata u Dalmaciju predvođenih sa sedmero braće i sestara. Pritom ne navodi od kuda su, stigavši do balkanskog poluotoka, došli u Dalmaciju, tada zaposjednutu Avarima. U 31. glavi Porfirogenet ne spominje braću i sestre, već samo navodi da su Hrvati u Dalmaciju došli na poziv bizantskog cara Heraklija, koji je Bizantom vladao u 7. stoljeću, kako bi mu bili saveznici u borbi protiv Avara koji su preko sjevera Istre prodrli do Apeninskog poluotoka i istovremeno i bezuspješno opsjedali Carigrad. To otvara mogućnost da su braća i sestre sa svojim narodom u Dalmaciju krenuli iz Liburnije sukobljavajući se na tom putu s Avarima. Pokorivši ih zauvijek, naselili su novoosvojene prostore uzduž istočne obale Jadrana.

Kako god da bilo to je početak naseljavanja Hrvata. No, ostaje pitanje odakle su doista došli. Iz Bijele Hrvatske za koju se drži da je bila na području Poljske, što je prevladavajuće mišljenje, ili od negdje drugdje?

Mnogo je staroslavenskih toponima sačuvano do danas tu na obroncima Učke i Ćićarije: Ika, Ičići, Preluka, Perun (jedan od vrhova Učke tik do razmeđe s Ćićarijom na kojem prema mitu stoluje dobri bog Perun), Trebišće pod njim i Volosko koje je dobilo ime po zlom bogu Volosu koji vlada podzemljem brda Perun. I u Dalmaciji postoje brojni toponimi staroslavenskog porijekla, no znakovito je da čak dva naselja na Ćićariji – Brest pod Učkom nedaleko Veprinca i Brest iz Kiševa putopisa na drugom kraju Ćićarije – nose isto ime kao grad u Bjelorusiji na tromeđi s Litvom i Poljskom koji su osnovali Slaveni na području svoje države Kijevska Rus. Brest se kao grad prvi put spominje početkom 11. stoljeća, a u novijoj povijesti poznat je kao Brest – Litovsk. A onda, da ne bude sve jednostavno, postoji i grad Brest u Francuskoj – onaj iz Prevertove Barbare.

Nije nemoguće da su prvi Hrvati došli do obale Jadrana upravo tu u veprinački kraj po iz davnine znanom Jantarskom putu²⁷ čiji je jedan krak završio na uskoj prevlaci između Cresa i Lošinja u današnjem gradiću Osoru nastavljajući dalje morem put Lenata i Egipta. Pritom bi se trebalo podsjetiti i na putovanje Argonauta kopnom i rijekom s dva ušća s istoka na zapad koji su prema jednom tumačenju Apolonijeva epa na obalu Jadrana stigli također

²⁷ *Najstariji poznati trgovački pravac koji je povezivao sjever i jug Europe. Negdje u drugom mileniju prije Krista njime je s obale Baltičkog mora na obje obale Jadrana i u druge dijelove Starog kontinenta stizao jantar – cijenjeni mineral za izradu nakita.*

negdje u Istru i od tuda krenuli svojem domu u Egejskom moru. Moguće baš s obala Kvarnera.

Legendu o braći Hrvat, Muhlu, Kuklasu, Kosjencu, Lobelu te sestrama Tugi i Vugi i njihovom sedmoplemenskom narodu prepričao je književnik Ksaver Šandor Gjalski u *historičkoj noveli Dolazak Hrvata*, na slikama su ju ovjekovječili Franjo Quiquerez, Oton Iveković i Josip Franjo Mücka, a u znanstvenim studijama raspravljali su o njoj autoriteti poput Ive Goldsteina, Nade Klaić, Ferde Šišića...

#

Ruralnom Rukavcu i urbanom Veprincu zajedničko je što se kroz prošlost oko njih i njihovih župnih crkvi (posebno veprinačke) okupilo niz malih zasebnih naselja podizanih na, za ondašnje prilike, pristupačnim mjestima surovog planinskog reljefa. Daljnje širenje Rukavca, Veprinca i njihovih zaseoka danas nije ni s čim sputano. Dapače, što je nekad bilo nepristupačnije, to je danas novim vlasnicima kuća privlačnije i atraktivnije.

Panoramu sa razasutim zaseocima iz davnih dana, kakvu je Kiš vidio s Kastava i gledao iz vlaka dok se vozio prema Rukavcu, opjevao je u meni tako dragim stihovima Drago Gervais: „*Pod Učkun kućice/ bele,/ miće, kot suzice/ vele./ Beli zidići, črjeni krovčići,/na keh vrapčići kantaju...*“²⁸

Za landranja Ćičarijom i Učkom nisam naišao ni na jednu tradicijsku kuću, ni ruralnu ni urbanu, sagrađenu tako da bi dominirala krajolikom, stršila iz njega ili nadvisivala sve oko sebe. Nažalost, sliku te nostalgичne idile danas je zamijenila nova – posve drugačija – koja rastužuje i zabrinjava svakog osviještenog dobronamjernika. *Miće dolčiče* i još *manje lešice* sve više zaposjedaju ovovjekovne kuće, krajobrazu često neprimjerenog oblikovanja i veličina zaklanjajući pogled na *turne na keh urice biju* i preživjele *bele kućice oko njih* stravično i nekontrolirano mijenjajući onaj iskonski istarski krajobraz.

Hranivši nekoliko dana dušu u Rukavcu pogledom na ljepotu mora na Riječkom zaljevu, krenem jednog ranoproljetnog jutra 2022. godine na Žbevcu u društvu prijateljice Valentine i njezine prijateljice Dorice, njihove djece Irine i Frana, koji su za tu prigodu stigli iz Zeline, i mog čupavog četveronožnog prijatelja Grge.

²⁸ *Drago Gervais (1904.- 1957.) istarski pjesnik*

Komadić puta vozimo se gotovo usporedno s prugom kojom je putovao Kiš, a onda pruga skrene prema slovenskom Krasu, a *naša* cesta nastavlja putovati lagano se uspinjući sjevernom stranom Ćićarije. S desna još gledamo na dolinu kojom je prije dva milenija prolazila rimska Via Gemina i danas prometno važnu jer njome prolaze, osim željezničke pruge, stara cesta za Trst i autocesta A7 Rijeka – Rupa. Kada i ako Slovenija sagradi njezin nastavak, luka Rijeka će preko Trsta ili Ljubljane biti povezana zapadnoeuropskim prometnim pravcima. Stalno se uspinjući bez zaustavljanja, prolazimo mimo živopisnih ćićarijskih naselja: Brešca, Zvoneća, Žejana, Velih i Malih Muna i njihovih zaseoka razasutih po obroncima Ćićarije te Malog i Velog Brguda s druge strane ceste. A onda cesta zađe u šumu bjelogorice. Od jeseni ogoljela stabla velikodušno nam nude pogled kroz krošnje na osunčane ćićarijske vrhove obrasle škrtnim raslinjem koji poput karika u lancu slijede u nizu jedan drugoga. Što smo bliže kraju putovanja ovom stranom Ćićarije, vrhovi s lijeve strane ceste sve su niži i sve su nam više nadohvat ruke. S desna pak pogled na dolinu zaklone nam visovi niži od onih nasuprot. Prate nas od kada smo prošli mimo odvojka za Veli Brgud. Prvo izdaleka, a onda su nam sve bliži i bliži dok se posve ne približe cesti. U klancu smo između dva gorska niza. Zid od bjelogorične šume s obje strane ceste smijeni onaj crnogorični. Siguran znak da smo poprilično visoko. Iako se približava sredina dana, ovdje brda i gusta crnogorica tek mjestimice daju zrakama škrtnog ranoproljetnog sunca da se probiju u klanac i na cesti pred nama poigraju sjenama.

Do sada neprekinuti uspon polako posustaje, a skućeni se obzor raskrili prema prostranoj dolini. Nakon duže vožnje pustim nenaseljenim dijelom Ćićarije evo nas opet u njezinom naseljenom dijelu.

Pred nama nešto starih kamenih kuća, a pokoja ruševina okupljena oko crkve nadvisuje neobarokni zvonik. Ponad Vodica smo! Put za Vodice produžuje ravno, a naša cesta zavine lijevo, i mi za njom. U iščekivanju što bržeg susreta sa Žbevnicom nećemo do Vodica, ostavljam ih za neko sljedeće landranje Ćićarijom.

Cesta put Bresta na prisojnoj strmijoj strani Ćićarije vodi kroz slikovite Dane. Iako smještene u ljupkoj dolini s tri strane zaštićene visovima, a četvrtom otvorene jugu i poprilično su visoko – 600 metara nad morem, u selo dovodi nizbrdica. Dane su krajem 15. stoljeća spalili Turci za upada na Ćićariju, a onda su ponovno stradale u vrijeme Uskočkog rata. U II. svjetskom ratu spalili su ih Nijemci, a stanovnike sve do jednog otjerali u logor u jednoj od akcija „čišćenja“ koje je Wehrmacht poduzimao protiv istarskih partizana po Ćićariji nakon kapitulacije Italije 1943. godine.

Na izlasku iz Dana po prvi puta ugledamo pred sobom cilj našeg putovanja. Iznad šumovitog gorskog sedla uzdiže se u daljini čunjasti ogoljeli vrh Žbevnice. Iako dominira obzorom, kako i priliči tisućniku, kosine mu odavde djeluju posve pitomo. Ta me slika na trenutak zbuni i izazove osjećaj krivnje spram moje dvije planinarke koje očekuju planinarenje, a ne laganu šetnju. A onda se prisjetim Kišova opisa uspona i objasnim Valentini i Dorici kako je izazovna strmina s one druge, južne strane, nama odavde nevidljiva. Međutim, objasnih tada Valentini i Dorici da prava izazovna strmina je s one druge, južne strane, nama odavde nevidljive.

Od Dana cesta vijuga poput zmije kako bi izbjegla oštre uspone. Svejednako se lagano uspinjući do najviše kote na kojoj stoji crkva u Brestu, kao da se priprema za nagli silazak niz prisojnu stranu. Znam od prije da je silazak puno strmiji, no posve je lišen one dramatičnosti kakvu je doživio Kiš spuštajući se s Ćićarije vlakom nedaleko odavde: „*Iz časa u čas mijenja se krajina. Lijevo još kako tako, ali desno – desno. Lijevo ostaju livadice, oranice, šume, ali desno: svaki čas nestaje ispod nas obzorja, kao da jurimo mimo strahovite bezdani, ili da smo u magli i oblacima, ili da jurimo planinskim grebenom, odakle se dolini dna ne vidi.*“ Jer na dionici pruge od Divače (433 metara nad morem) s jedne strane Ćićarije do Buzeta dugoj tek 35 kilometra vlak se prvo stenjući uspinje na 522 metra visok prijevaj Zazid, a onda pomalo vratolomno strmoglavljuje prema dolini Mirne, najveće istarske rijeke. Zastane u Rakitovcu, zadnjoj postaji u Sloveniji, koji se za Kiševa putovanja zvao Rakitovići, da lokomotive predahnu. U Buzetu već je pod Ćićarijom, no još je uvijek visoko, 390 metara nad morem. Pet kilometara dalje, u Roču, eto ga na 375 metra, a onda se ponovno krene uspinjati na 395 metara do 8 kilometara udaljenog Lupoglava. Preostala 72 kilometra neprestano se spušta. Na zadnjoj postaji, pulskom kolodvoru, samo je 4 metra nad morem.

#

„*Onda – vlak stane, virnem kroz prozor: Rakitovići! Protrnem, uzburnim se, iznenadila me je moja konačna postaja. I – sad pođimo u Ćićariju! Bome nije Brest „tamo“, kako sam u Rakitoviću mislio već je Brest „gore“. I eto nas u selu planinskom, selu koje se sunča u visini od preko sedam stotina metara nad morem. O, da, sigurno preko sedam stotina.*“ (Franjo Horvat Kiš – Istarski puti)

Nakon sata vožnje vođeni putokazima, a da je zatrebalo (iako nije) i Googlovom navigacijom, sto deset godina poslije stigismo i mi *tamo gore*, u Brest iz kojeg će započeti naše landranje Ćićarijom Kiševim putima.

Volio bih da smo kao i on na 1014 metara visoki vrh Žbevnice krenuli iz Rakitovca, no još sam rekonvalescent nakon nedavne operacije i bez kondicije. Zato mi je drago da su s Grgom i sa mnom iskusne planinarke Valentina i Dorica. Društva, potpore i sigurnosti radi. A ni Kiš put Žbevnice nije krenuo sam. Iz Rakitovića do Bresta vodičica mu je bila kolegica, učiteljica što je učiteljevala u Rakitoviću, a živjela u Brestu. „*Suputnica me vodi. Ide kao srna, premda je dobrano jaka... Znoj joj probio na lopaticama i u slabinama odjeću. Ne mari, ide penje se, skače s kamena na kamen.*“

Prespavavši u sobičku u kojem su noćili žandari kada bi dolazili u obilazak Bresta, Kiš je drugo jutro na Žbevnicu krenuo u društvu župnika iz Bresta. „*Lijepo je i ugodno s ovakvim blagim čovjekom provesti koje vrijeme. S njim bi i drugdje ne samo na Žbevnicu, ovu gorsku glavicu, što se nad Brestom isprila i kamo se dadosmo. Opremio me turistički dodavši mi štap dobro potkovan, a za sebe je pridržao drugi turistički priručnik – dalekozor. Prebacio ga preko ramena na remencu kao lovac pušku što prebaci. Obzorje je zamućeno, maglovito. Uspinjemo se po kršu, a put naš zavojnica.*“

I dok je Kiš svoj uspon na Žbevnicu razdijelio u dvije etape, mi ćemo to učiniti u jednom mahu jer ipak smo bliže vrhu.

Brest je selo starih kamenitih kuća odavno izgubljenog tradicijskog graditeljstva ponajviše znano po najnižem zvoniku u Istri, a vjerojatno i u Hrvatskoj. Nas je toga jutra dočekaosunčan, ali u ponešto drugačijem ozračju od onog kakvo mi je ostalo u sjećanju iz moja dva prethodna landranja. Napuštene kuće odavno ugaslih ognjišta i čvrsto završljenih škura usnule pod Žbevnicom kao da još čekaju bolje dane, a one što su i tada bile oronule još su više oronule, ako se nisu u međuvremenu posve urušile, i sakrivaju se kao da se srame, među vazdazelenim povijušama i kržljivim stablima bjelogorice.

„*To su ti naše ćičarijske arene*“, kaže mi starina Ljubo naslonjen na ogradu jedne od rijetkih novijih kuća aludirajući na one ruševine na početku i kraju tužnog sela.

I dok ja čavrljam s Ljubom, a Dorica u autu priprema djecu za uspon, Valentina oboružana fotoaparatom obilazi Brest.

„*Pogledaj samo kolika je crkva, da su naši stari mogli sagraditi zvonik kakav crkva zaslužuje, bio bi viši od zvonika crkve svetog Blaža u Vodnjanu*“, nastavlja me Ljubo, povratnik u rodno mjesto nakon umirovljenja i jedan

Simbol opstojnosti Čičarije

od dva čovjeka koja smo tog dana susreli obilazeći Brest, upoznavati s ovim začaranim selom.

Priča o crkvi Svetog Trojstva i njezinom zvoniku seže u godinu 1876. „Tu pod Žbevnicom ima jaki izvor vode žive – velika rijetkost na krasu. Ljudi iz Bresta bili su ponosni na svoje vrelo, dok nije došla željeznica...“.

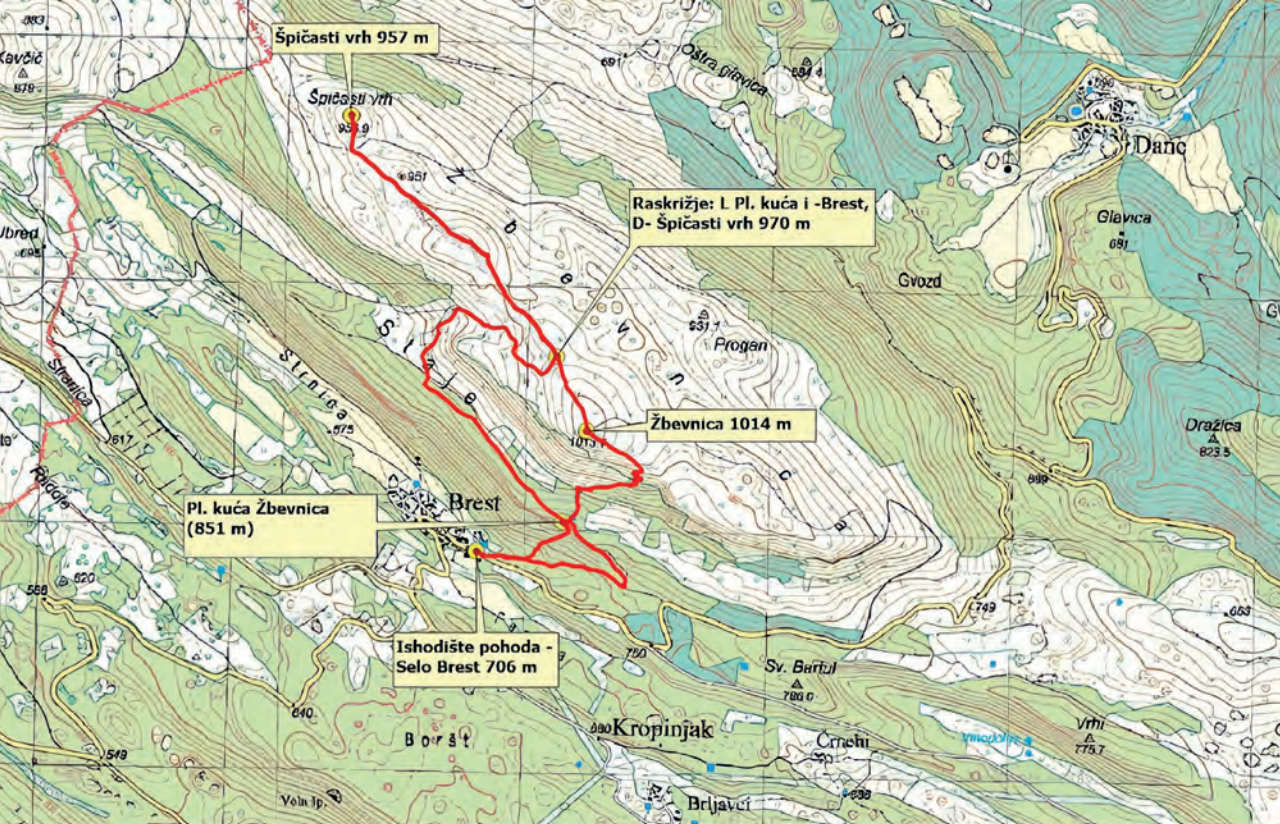
Pri gradnji željezničke pruge Divača – Pula od 1876. do 1878. godine koju je na inicijativu vojnih vlasti, posebice admirala Teggethoffa (danas gotovo zaboravljenog junaka Viške bitke) i uz svesrdno zagovaranje žitelja Istre financirala Monarhija, a gradila tvrtka Fröhlich iz Graza, preuzeta je obaveza sagraditi mještanima Bresta crkvu kao naknadu za korištenje vode iz seoskog izvora potrebne parnim lokomotivama što su po dvije u paru umorno daščući vukle vagone do Zazida. I tako sve do 1971. godine kada su ih zamijenile suvremenije i snažnije dizel-električne.

A kako ugovorom nije bila obuhvaćena i izgradnja zvonika, a crkva bez zvonika kao da nije crkva, teret njegove izgradnje pao je na stanovnike Bresta. Siromašni i šparni gorštaci u životu malo potrebiti mogli su podići tek jednostavan zvonik na četiri betonska stupa, visok koji metar.

Motivi Bresta koje je oduševljena Valentina zabilježila fotoaparatom dok sam ja čavrljao s Ljubom, duboko su me se dojmili. Posebice ostaci volte nad ulaznim vratima jedne ruševne kuće. Masivna hrastova greda istesana kao dio luka još stoji oslonjena na kamene dovratnike, svaki isklesan iz jednog komada i grubo obrađen, svjedočanstvo je ćićarijske opstojnosti, usprkos svemu. Slika kipića anđela čuvara u niši nad odavno zabravljenim ulazom s rukama sklopljenim na prsima i skuta prikupljena poput skuti na spomenicima rimskim dostojanstvenicima dokaz je opravdanosti razloga zbog kojeg je kipić i postavljen. Jer ta je kuća jedna od onih koje se usprkos starosti još uvijek dobro drže. Ništa manje dojmljiv u svojoj jednostavnosti nije ni nadvoj njezinog portuna, ravna kamena greda isklesana u jednom komadu oslonjena na jednostavne kapitule stupovima dovratnika, također klesanih u komadu. Tko zna nisu li graditelju uzor bili rimski graditelji?

#

Ostavljamo auto pored stare škole odavno ušutjelog školskog zvona koja usamljena stoji na početku sela podalje od crkve i skromnog zvonika odmaknutog od nje, što je uobičajeno za Istru. Tik do zgrade škole, kamene

Put na Žbevnicu

katnice javna je špina – ona koju Kiš naziva bunarom pored kojeg je prošao na povratku sa Žbevnice: „Kada padoše prvi mračci, kada žene i dolazahu po vodu ka cijevi, koja tik do sela za Brest vodu dovodi, mi se nađosmo na domu. Na bunaru“.

Bunar, jednostavna nadstrešnica u obliku plitkog luka s tri strane naslonjena na zid od kamena, nalikuje kakvoj skromnoj kapelici krajputašici. Jedini su ukrasi dugačak kameni zidić zidan u maniri rustike²⁹ i nevelika dekorativna ploča povrh slavine i korita s uklesanim natpisom – 1876. godina, kada je započela gradnja pruge, a voda iz izvora na padini Žbevnice dovedena do sela. Pomalo znakovito! Naime, to je i godina Kiševa rođenja. Naknadno povrh godine gradnje uklesano je *A XV*, a ispod nje 1937. dajući putniku namjerniku na znanje kako je bunar uređen i zidić dograđen 1937. godine u petnaestoj godini vladavine ducea Mussolinija. Nezajažljiva potreba iredente da posvuda briše dio povijesti poluotoka, od dolaska Hrvata do raspada Austro-Ugarske.

Na parkiralištu je poredano nekoliko automobila ljudi što su lijep subotnji dan odlučili iskoristiti za planinarenje ovim dijelom Ćićarije.

²⁹ Kameni elementi građevina kojima vanjske strane nisu oklesane, već su grube.

Obujemo gojzerice, uprtimo ruksake na leđa, uzimamo planinarske priručnike i krenemo od bunara preko livade put Žbevnice, vjerojatno istim onim putem kojim je župnik poveo Kiša. Danas je to markirana i uređena planinarska staza i česta ruta planinara jer je vrh Žbevnice istaknuta točka istarskog planinarskog puta.

Do planinarske kuće na 951 metar nad morem uspon je strmoviti, a put naš zavojnica. U početku zemljan i kamenit, pred kraj stjenovit – goli kamen vodi škrtom šumom bjelogorice. Pod zaravni na kojoj je planinarska kuća kroz tijesnu i strmu usjeku između dvije stijene što su se prepriječile na putu i ja moram, poput Grge, četveronoške. No, ne dam se! Neka me unutarinja sila tjera naprijed. Pred kućom stolovi i klupe od tesanog drveta i mjesto za oganj. „*Ovdje ćemo predahnuti*“, predložila je Valentina, koja je preuzela vodstvo onog trenutka kada smo obuli gojzerice.

„*Ovo bi bilo dobro mjesto za spomen-ploču*“, podijelim svoju zamisao s Valentinom i Doricom koje se slože sa mnom. Ohrabren porazgovaram o tome i s čovjekom u kući. No on je samo domar pa me uputi da nazovem predsjednika planinarskog društva iz Umaga koje skrbi o kući.

Nakon predaha i okrepe za nastavak uspinjanja odabiremo blaži uspon koji i dalje vodi kroz još bjelogoričnu šumu sve rjeđu i rjeđu što se više penjemo. Kao da i njoj, kao i meni, ponestaje daha. Iako je kalendarski već proljeće, ćićarijska flora još miruje. Tek ponegdje na osunčanom i zaklonjenom mjestu izbijaju proljetnice raskošnih boja unoseći kolorit u sumornost boja još usnule šume. Zastanemo na njezinom rubu. Pred nama, kao na kakvoj pejzažnoj slici sa sve četiri strane uokvirenoj bukvom i hrastom koje u Istri zovu crnika ili bršuda i pokojim vazdazelenim drvom crnogorice, nakošen travnjak osunčan podnevnim suncem nestaje u skromnom šumarku na suprotnom kraju. Kamo? Vidjet ćemo kada i mi zađemo u šumarak. Taj pitomi krajolik što podsjeća na livade Kladeščice na vrhu Zelinske gore navede me da se zapitam kamo li je samo nestao onaj surovi planinski koji mi je oduzimao dah pod planinarskom kućom ili onaj kojim je prošao Kiš penjući se od Rakitovića put Bresta. „*Dakle – penjimo se u ime Božje. Stazica je naša strma i kamenita. Nad nama je visoko brdo, strma mu je strana, na strminu je sunce uprlo, ljudi kupe po njoj sijeno u ponjave i snašaju dolje u selo, a drugi – ponajviše žene – kose, ono što je još živa, zelena i rijetka...*“

Prijeđemo livadom s jednog na drugi kraj, prođemo kroz šumarak na njezinom sjevernom rubu i eto nas na golemoj gorskoj kosi. Kao kakva

Do vrha i četveronoške

planinska pustara prekrivena travom, ni košenom ni popasenom, i obojana nekim zamusanim tonovima okera uspinje se put dva vrha naizgled iste visine povezana sedlom. Vrh s lijeva, koji metar niži, Špičasti je vrh, a s desna je Žbevnica, najzapadniji hrvatski *tisućnik*, u planinarskom žargonu to je vrh viši od tisuću metara, i naš cilj. Tanak sloj fliša iz kojeg mjestimice proviruje isprana vapnenačka podloga, dovoljan je da hrani škrtu travu još požutjelu od smrzavice i sjevernih vjetrova, kakvo krzljivo stablo i pokoji usamljeni grm.

U najnižoj točki sedla raskrižje je planinarskih puteva u kojem se susreću put što povezuje oba vrha i put kojim se mi uspinjemo. Od Špičastog vrha stuštio se nizbrdicom biciklist na brdskom biciklu. Za njim, hodajući s noge na nogu, planinar. Bajker na raskrižju zamakne na sjevernu stranu sedla, a planinar prešavši sedlo, krene se uspinjati na Žbevnicu. Mi za njim. Sustignemo ga. Iz Pule je. Gore na vrhu njegov je prijatelj i kolega s kojim obnavlja boju na planinarskim markacijama.

Na vrhu Žbevnice dočeka nas bura, kamena kupa u obliku stoga sijena kojom je označena najviša točka, do nje jedan grm i zavidljujući pogled od 360 stupnjeva.

Na vrhu smo! Dorica, Valentina, Fran i Radek.

Iako je dan vedar i burovit, lagana izmaglica uskraćuje potpuni užitak – jasan pogled na zasniježene slovenske i talijanske Alpe, Dolomite pa čak i na nedaleku Učku bez snijega, Tršćanski zaljev, brda sive Istre i obrise crvene nalik oštrokutnom trokutu čiji je kut ispružen put jugozapada. Na su sjevernoj strani stisnute u onoj svojoj dolini Vodice. Vidjele bi se i Dane da se pogledu nije ispriječio jedan od vrhova nad njezinom dolinom. S južne strane tik pod nama krovovi Bresta. *„Jedan sat potrošismo, a evo uzmi kamen i dobacit ćeš dolje u Brest. Čovjeka bi prepoznao na cesti, pred kućom... dozvao bi ga, poslao po njem poruku – on u Brestu – a ti evo na Žbevnici... Hu, kakva je to pod nama strmina i propast! Da spustim kamen, časom bi se otkotrljao u selo. Dio strmine zasađen je nedavno sitnim borovima, koje jedva razabireš. No, za deset godina da mi je doći, kad se razbujaju i golijet ova pocrni od pusta borja... Eno tamo malo dalje od Bresta zasađiše jedan komad i – kakve li šume! Ovo pusto kraško polje, što ga okom zahvaćam – općinsko je dobro i služi za pašnjake govedima, a što njima ostane pobiru ovce. Ne da se pošumiti – dok je ovako zajedničko kraško polje ovo, već ga podijeliti, a onda pošumljavati i tako će svaki svoje čuvati. Svaki će gledati onamo na onaj pošumljeni komad, kako je bujan i kako se crni. Srce će mu igrati od pomisli, e i njegovo će takvo biti... Drugačije se ne da.“* To su komunele – šume, pašnjaci i gajevi u vlasništvu monarhije koji su dražbom prodani zajednicama seljaka. Zajednica je pak uredila prava i obveze svakog člana. Tako se šuma održavala i zajednički eksploitala, a zarada od prodaje drva dijelila se na jednake dijelove. Za pašnjake su utvrđeni uvjeti ispaše kojih su se zajedničari morali pridržavati. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća jedan broj komunela, kako na Ćićariji zovu takav oblik vlasništva (koji postoji i u drugim dijelovima Hrvatske), razvrgnut je, a zajednička imovina prodana članovima zajednice.

Skrenem pogled s krovova Bresta da potražim onu šumu crnogorice zasađenu prije sto deset godina. Eno je, poviše Bresta s desna, mrkija od mrkog mraka! Monarhije koja je onomad prodala ovu zemlju gotovo isto toliko godina nema, a ono pusto kraško polje koje je Kiš okom zahvaćao i dalje je pusto.

Nedaleko oznake vrha onaj moj slučajni poznanik i njegov prijatelj pituraju stup s putokazima postavljen pored kamena u kojem je u metalnoj tubi pohranjen pečat s imenom vrha i njegovom visinom. Taj drugi, Vlado Rojnić, do umirovljenja dugogodišnji predsjednik Istarskog planinarskog saveza zna sve, ne samo o Kiševu usponu na Žbevicu, već i o njegovu landranju Istrom pa začas kliknemo i pronađemo temu za razgovor. Spomenem Vladi kako sam već duže vrijeme zaokupljen idejom da se Kišu u Istri postavi spomen-ploča. U času se složimo da iniciramo postavljanje spomen-ploče ovdje i to još ovu

godinu. Već idućeg tjedna Vlado će ideju izložiti u Istarskom planinarskom savezu, a ja u Udruzi Franjo Horvat Kiš iz Lobora i Kajkavskom spravišću iz Zagreba koji već 18 godina u Loboru organiziraju Dane FHK-a na kojima se dodjeljuju nagrade za najbolji i još neobjavljeni kratki putopis. Na rastanku izmijenimo brojeve te se dogovorimo da ćemo se sastati za mjesec dana u Puli da razradimo provedbu planiranog kako bi ploča bila otkrivena početkom jeseni, u vrijeme godišnjice Kiševa rođenja.

Dogovor je pao! Postavit ćemo spomen ploču

#

Za razliku od pogleda s Istarskog ipsilona odavde sa Žbevnice Ćićariju sam doživio onakvom kakvom ju opisuje Kiš: „Dođoše od nekuda grozni orači s grozno velikim plugovima i počеше onamo kod Trsta pa podoše za plugom amo prema jugoistoku prema Labinu i Raši rijeci te uzoraše Kras

u grozno velike brazde. Brazde su redovito sa sjeveroistočne strane položite, a prema jugozapadu naglo padaju. Na rubu takve jedne brazde mi stojimo.“

Gledajući to „...beskrajno sivo kamenito more“ što poput kakve krajobrazne rapsodije izaziva pregršt euforičnih emocija Ćićarija, mene kao i Kiša, „uznemiruje u duši“. Doista „strahovito je lijepa“, baš kako joj komplimentira ushićeni Kiš, s čime se Valentina, Dorica i ja bez pogovora slažemo uz dogovor da ćemo joj se ponovno vratiti.

Odagnam li na trenutak iz misli utjecaj Kiševih lirskih opisa, Ćićariju vidim kao djevičanski krajobraz bogate povijesti i bioraznolikosti koji je, prema nedavnim riječima jednog gospodarstvenika iz Buzeta, još „jedini neotkriveni dragulj Istre...“. I on poput Roberte Medice, načelnice općine Lanišće, vidi u tome budućnost ove kraške ljepotice.

A one *grozno velike brazde* u stvarnosti su niz gorskih grebena i udolina. Zbog sjevernog, srednjeg i južnog grebena ispruženih gotovo s jednog na drugi kraj Ćićarije i njihovih deset vrhova viših od tisuću metara što se uzdižu nad njima (a i oni mnogobrojni niži mahom su respektabilnih visina), Ćićarija je planinski surova. Posebice zbog vrhova i strmina srednjega grebena. No, istovremeno ju pitomom i nježno čipkastom čine gorske doline, livade, a gdje-kuda i pokoja majušna oranica ili šumovita padina prepuna zaštićenih biljnih vrsta. Dok su jedne osunčane stisnute između grebena što ih štite od hladnih vjetrova za duge ćićarijske zime i skrivaju stara kamena naselja, druge se strmoglavljuju s njihovih vrhova. A tamo oko Kastva, Rukavca i Veprinca smijenila ih je gusta šuma preostala nakon tisućljetnog potiskivanja s Ćićarije čovjekovim djelovanjem!

Zbog takvog reljefa međusobna povezanost naselja na Ćićariji, njihova povezanost s ostalim dijelovima Istre i vanjskim svijetom moguća je jedino longitudinalnim pravcem – državnom cestom kojom smo i mi stigli u Brest i koja se iz njega spušta s Ćićarije u Buzet. Od nje, prije nego stigne do Bresta, odvaja se županijska cesta za Lanišće, sjedište općine koja se prostire središnjim i jugozapadnim krajem Ćićarije. Do naselja i zaseoka koja nisu uz te dvije ceste putnika će odvesti odvojci. A poprijeko? Poprijeko s južne na sjevernu stranu u središnjem dijelu Ćićarije moguće je danas kao i stoljećima prije jedino planinskim stazama koje vode bespućem krasa. Ćićarijsku cestovnu mrežu djelomično su utrli još Rimljani gradeći ju možda kao vicinalne ceste Via Liburnice koje su prolazile put Dalmacije istočnim rubom Ćićarije. Ta je važna mreža cesta bila nastavak Via Flavije, ceste koja je

spajala Akvileu i Pulu. Negdje oko Kastva od Via Liburnice odvajala se i Via Gemine koja je prolazila dolinom između dviju planina, Ćićarije i slovenske Brkine, povezujući Kastav i Trst.

Usprkos planinskoj surovosti i u prošlosti prometnoj izoliranosti, čovjek je Ćićariju naseljavao od pamtivijeka. Na području općine Lanišće do sada je otkriveno i djelomično istraženo, ako sam dobro pobrojio, 18 pećina za koje su arheološka istraživanja utvrdila kako se u njima živjelo u vrijeme srednjeg i mlađeg kamenog doba i početkom metalnog doba, dakle od 10.000 do 3.500 godina prije Krista. Pored Novačke pećine odmah povrh ceste između Dana i Jelovice pri dolasku i pećine Veli Pržon nedaleko Rače Vasi vraćajući se u Rukavac prošli smo ne znajući tada za njih.

Tijekom 13. ili možda 12. stoljeća prije Krista Istru su naselili Histri, a dio istočne obale, sjevernije od rijeke Raše, Liburni. Nedaleko Dana na Vrh u od šterne visokom 751 metar, na vrhu Kosmačić na granici sa Slovenijom i Gračišću nad Rukavcem otkriveni su ostaci željeznodobnih gradina iz tog vremena, a za postojanje još desetak razasutih po Ćićariji postoje naznake.

Pojava kulture gradina, utvrđenih naselja građenih tehnikom suhozida razasutih Istrom, podudara se s dolaskom Histra i Liburna na poluotok. U osvajačkim pohodima na Istru rimske legije su u 2. stoljeću prije Krista u potpunosti porazile njezine prastanovnike. Pritom je većina njihovih gradina razorena ili napuštena, no u nekima ti su novi stanovnici Istre nastavili obitavati.

Jednima se, poput Munskog grada, kasnije zametnuo trag, a drugi su s vremenom, kao utvrđena pećina Židna hižica, Rašpor, Lupoglav u okolici Lanišća, postale ruševine. A jesu li današnji Kastav i Veprinac na istočnim padinama Ćićarije, Buzet pod njom, Plomin, Brseć, Mošćenice i Lovran na padinama Učke nastali na mjestima liburnijskih ili histarskih gradina koje su preživjele osvajačke pohode i okupacije od Rimljana do Turaka ili su ih možda u nekom dijelu povijesti osnovali neki od tih osvajača, još treba istražiti. Održavajući kontinuitet života kroz stoljeća što su slijedila, ti su danas urbani dragulji sačuvali, gotovo u cijelosti ili djelomično, svoja srednjovjekovna obilježja.

Nakon raspada Rimskog carstva Istra je redom bila pod vlašću Ostrogota, Bizanta, Franaka, njemačkih feudalnih obitelji i od 10. stoljeća interesna sfera Mletaka, a onda je tijekom 14. stoljeća jednim dijelom postala mletačka kolonija i pod Mlecima ostala sve do propasti Republike

1797. godine. Nakratko Istra je bila dio ilirskih provincija u Napoleonovoj Francuskoj. Narednih sto i nešto godina gospodar cijele Istre Habsburško je carstvo. Završetkom Velikog rata i raspadom Austro-Ugarske konačno ju je uspjela prigrabiti Kraljevina Italija uz blagoslov ostalih pobjednica u ratu koje su odbile međunarodno priznati državu SHS odgodivši za dvadeset sedam godina ono što je bilo pravedno i neminovno.

Puno je nedoumica iz prošlosti Ćićarije poput pitanja jesu li Hrvati naselili ovaj dio Ćićarije odjednom, istovremeno s naseljavanjem pitomijih krajeva unutrašnje Istre u vrijeme svog dolaska na obalu Jadrana ili je naseljavana postepeno u vrijeme kolonizacija Istre onima koji su bježali od turskih i inih zuluma? Jesu li Ćići svi stanovnici Ćićarije ili se to ime odnosi na samo jednu etničku skupinu, onu koja je počela naseljavati Ćićariju u 14. stoljeću? Vlasi porijeklom Morlaci, čija je glavnina na Ćićariju došla vjerojatno s Krka krajem 15. i početkom 16. stoljeća, govorili su vlastitim jezikom, mješavinom rumunjskog, talijanskog i hrvatskog. Otuda današnji naziv dijalekta istro-rumunjski. Ćići su se bavili ovčarstvom i proizvodnjom karbuna – drvenog ugljena. Iako su se odavno asimilirali, svoj jezik i običaje još njeguju u Žejanama na Ćićariji i u Šušnjevcici povrh plodnog Ćepićkog polja kamo su se spustili u potrazi za životom lagodnijim od onog na planini. Nekada je to polje podno Ćićarije i Učke bilo veliko jezero isušeno desetak godina poslije Kiševa landranja Istrom.

Zbog učestale kolonizacije započete u vrijeme Rimske republike Istra je uvijek bila „spaljena zemlja“. Spaljena ne samo kao posljedica vojne strategije u zamalo neprekidnim ratnim sukobima počevši od onih Rimljana s Histrima i Liburnima, između Mletaka i goričkih grofova, rata Cambraiske lige, Uskočkog rata i pljačkaških pohoda (Huna, Avara, Turaka,...) pa do kraja II. svjetskog rata, već „spaljena“ i pogubnim zaraznim bolestima, malarijom i kugom.

Tako je za velike epidemije kuge početkom tridesetih godina 17. stoljeća, koja se zbog pomorskih puteva i razvijenih trgovačkih poslova širila Mediteranom i dobrim dijelom Europe, najviše na istarskom poluotoku stradao Mletački dio Istre dok je Ćićarija zahvaljujući svojoj izoliranosti ostala pošteđena. Cijela Istra, koja je u to vrijeme brojila pedesetak tisuća stanovnika, spala je na tridesetak tisuća. U Puli je epidemiju navodno preživjelo svega trideset stanovnika. A Dvigrad, grad nad Limskim kanalom, ostao je do danas potpuno pust jer su umrli otjerali žive.

Sto dvadeset godina poslije epidemije kuge tijekom kojih je zapadnu obalu Istre poharala i epidemija malarije, eto novog stradanja! U Uskočkom ratu³⁰ koji se u Istri vodio od 1715. do 1718. godine, najviše su stradale upravo Ćićarija, njezin Rašporski kapetanat i susjedna mu Pazinska knežija jer su u njima bila uskočka uporišta s najviše jataka. U tom je ratu prema današnjim procjenama poubijano između 30 i 50 posto stanovnika, gotovo sva stoka, spaljeno je i porušeno 90 posto kuća. Iza njega su ostale tek zapuštene obradive površine.

Većina današnjih naselja i sela ovdje u središnjem i zapadnom dijelu Ćićarije po prvi puta se spominju u pisanim dokumentima u srednjem vijeku kada su pripadala prvo Akvilejskoj crkvi potom Goričkoj grofoviji. Istarskim razvodom iz 14. stoljeću pripala su najvećim dijelom Mletačkoj republici. Od tada populacija na Ćićariji usprkos svim nedaćama bilježi polagani rast, naravno ne linearan, koji će doseći vrhunac tridesetih godina prošloga stoljeća. Onda je uslijedio novi rat, a za njime i ekonomske neprilike što dovodi do novog desetkovanja stanovništva.

U tom očuvanom, živopisnom, pitomom i planinski surovom kraju oduvijek se mukotrpno živjelo. Nekada od uzgoja ovaca i proizvodnje drvenog ugljena u karbunicama, a danas od stočarstva ili odlaska na *delo* diljem Istre i Primorja. Je li budućnost Ćićarije u ruralnom turizmu, uspješno provedenom projektu u većem dijelu Istre, čiji se počeci skromno naziru u ovom njezinom gotovo nedirnutom kutku ili obnovi stočarstva o čemu se danas naveliko priča?

Naseljenost Ćićarije je 7 stanovnika po kilometru kvadratnom i neravnomjerno je raspoređena. Više je nego skromna u općini Lanište gdje su sva naselja, njih 14 što većih što manjih, razasuta po dolinama na visinama iznad 500 metara nadmorske visine, a daleko gušća na njezinim nešto nižim sjevernim i istočnim obrocima, u općini Matulji i mjestima uz more od Preluke do Ičića, koja upravno pripadaju gradu Opatiji.

Usprkos dojmu da je vrijeme na Žbevnici stalo (iako me je odvelo u prošlost), zapravo je u tren prohujalo, kao da je burom nošeno. Ispunjen zadovoljstvom zbog ostvarenog cilja teška se srca oprastam s njom još više uvjeren da Kiš i Žbevnica doista zaslužuju postavljanje spomen-ploče.

³⁰ *Rat između Mletačke republike i Habsburške monarhije trajao je u europskim razmjerima dvije godine, a u Istri 8 mjeseci duže. U tom je ratu Mletačka republika nastojala zaštititi svoje trgovačke poslove od krijumčara i napada uskoka.*

Za povratak u Brest izabrali smo drugu označenu stazu, dužu, vrludaviju i stoga nešto manje zahtjevniju. U početku se spušta niz ogoljelu kamenitu strminu velikodušno nudeći zadnji pogled na Čičariju i Učku, a onda zađe u šumu bjelogorice i krene serpentinama rubom oštre strmine. Kao da se spuštam beskrajno dugom skalinadom na kojoj mi za rukohvat na najstrmijim mjestima posluži kakva grana kržljavog drveta ili ništa manje kržljavog grma. Dok se tako spuštamo, dovikujem se s Valentinom i Doricom koje su čas preda mnom, čas iza mene (diskretno me pazeći), a djeca i Grga daleko ispred nas, zapitam se koliko je slučaj kriv („*Tko ne vjeruje u slučaj, neka baci na autora*“ - FHK u predgovoru putopisa) za to što je Kiš susreo onu učiteljicu i upoznao župnika i uspeo se pored svih čičarijskih vrhova baš na Žbevcu. Ili možda nije slučajno sišao s vlaka u Rakitoviću jer se još u Zagrebu odlučio popeti na Žbevcu? A onda ga zamislim u građanskom odijelu, sa šeširom i kravatom, s kišobranom u jednoj i kartonskim koferićem u drugoj ruci i to mi izmami osmijeh jer ja landram njegovim putima opremljen kako je danas uobičajeno za planinarenje. Kakav li je samo morao ostaviti dojam pred Čićima tako gospodski *zrihtan* i uglađen?

Povratak u Brest

Pri kraju spusta prođemo mimo nekoliko vodosprema i obzidanih izvora iz prošlog vremena, a onda nas dobro održavana šumska vlaka, kojom sam 2014. godine automobilom stigao gotovo do samog vrha Žbevnice, odvede do našeg automobila.

Na bunaru za rastanak uperim pogled put vrha Žbevnice. *Stiha* me osupne ponos i preplave emocije.

Ni nama se još ne da, baš kao što se ni Kišu nije dalo, sa Ćićarije. Zato nećemo kao on kroz Slum, selo na rubu one kamene stepenice u Buzet, iz kojeg bismo mogli brzom cestom pod Ćićarijom čakom do tunela Učka i dalje Liburnijom u Rukavac.

A u Buzetu je Kiš, kako kaže *udario tabor* u Narodnom domu³¹ sagrađenom pet godina prije u podnožju starog Buzeta. Obilazio je nekoliko dana gradić i Bužeštinu pa se vratio uspavanoj Ćićariji kako bi u njezinom spokoju proveo zadnje dane svog *leventovanja*. Mi ćemo srednjovjekovni mletački Piguenteu, što opasan bedemom kruni stožasti laporasti vrh ispod kojeg je od vremena Kiševa boravka narastao suvremeni grad, ostaviti za sljedeće landranje Istrom.

Oprostivši se od Bresta, krećemo put Lanišća u srcu Ćićarije spuštajući se neka 4 kilometra županijskom cestom što vijuga kroz šumu do ulaza u Klenovščak – selo na zamalo 100 metara nižoj nadmorskoj visini od one Bresta. Tu se od naše ceste odvaja lokalna. Mi ćemo ravno sjevernim rubom prostrane doline na čijem drugom kraju je Lanišće, a ona lokalna susjednom dolinom. Srest ćemo ju ponovno u središtu Lanišća.

Kroz Klenovščak prođemo bez zaustavljanja žureći da za danjeg svijetla uspijemo baciti pogled na što više mogućih odredišta koje bi valjalo obići na sljedećim landranjima ovim dijelom Ćićarije.

³¹ *Kulturno-prosvjetne i zabavne ustanove, središte društvenog života Hrvata i Slovenaca. Intenzivno otvarane po Istri od 1904. do 1908. godine u jeku žestokih političkih borbi talijanskog te hrvatskog i slovenskog nacionalnog pokreta. U divljanju iredente nakon okupacije Istre, spaljeni su slovenski Narodni dom u Trstu, Sv. Ivanu i Rojanu na periferiji Trsta, onaj u Puli, čitaonica Narodnog doma u Voloskom, a napadnuti su, ali i obranjeni Narodni domovi u Pazinu, Barkovljanima i Buzetu.*

Rašpor! Nešto raštrkanih kuća u Rašporskoj dolini poprilično visoko, na gotovo 700 metara nad morem. Nekih 600 metara sjevernije od zadnjih kuća uzbrdo na vrhu Gradina 829 metara nad morem ostaci su Rašpora, antičkog kaštela burne prošlosti. Sagrađen je u doba Rimskog carstva, rušen, obnavljan, pa napušten, a onda sredstvima EU sačuvan od daljnjeg propadanja. U vlasništvu Mletaka jedno je vrijeme bio sjedište rašporskog kapetana. Zbog svog strateškog položaja nazivan je ključem obrane cijele Istre. Dugo se smatralo kako je Rašpor sagrađen na mjestu ilirske gradine, ali su iskapanja prilikom njegove revitalizacije to opovrgnula. Južno od sela, kod lijevog zavoja ceste kojom vozim, na 695 metara nadmorske visine Rašporska je jama. Čudo prirode i za kraški krajolik speleološki očito nedovoljno revalorizirano do čijeg se ulaza dolazi usjekom. Prvo do dubine 60 metara nakon čega slijedi vertikalna duboka 200 metara. Dalje do dna ponora koji je na dubini od 365 metara vodi kosina kroz mnoštvo usjeka i odvojaka. Kada je otkrivena 1925. godine, bila je najdublja poznata jama na svijetu.

Neka dva kilometra dalje u istoj dolini nalazi se Račja vas. Između kamenih kuća posivjelih od starosti, očuvanih ili oronulih, izdvaja se novim izgledom odavno napuštena škola, obnovljena u sklopu programa Kaštelir kao informacijsko-interpretacijska točka. Prostor u kojem se za posjetitelje održavaju izložbe, predavanja i obrazovne radionice. Cilj projekta započetog prije 4 godine očuvanje je kulturno-povijesne i etnobotaničke baštine prekograničnom suradnjom općina Lanišće i Komen na slovenskom Krasu kako bi Čičarija i Kras postali tražena turistička destinacija. Nositelji su arheološki, botanički i sportsko-rekreacijski potencijali kojima ovaj kraj obiluje.

Encijan, zaštićena samonikla i ljekovita biljka, u doba cvatnje oboji stanište žutim cvjetovima pa se dolina kojom vozimo, još sumorna od zime, kao čarolijom pretvori u raskošnu sliku kakvog vrhunskog slikara iz vremena impresionizma. Njegov cvijet, kao zaštitni znak Čičarije, u grbu je općine Lanišće, a promoviran je u svrhu turističke ponude na Festivalu encijana, koji se jednom godišnje održava u ovoj dolini.

Lanišće, koje sam obišao za landranja prije četiri godine, ovaj put samo minemo cestom što prolazi nad njim. Mjestom dominira crkva svetog Kancijana sagrađena 1927. godine na mjestu gdje su tijekom srednjega vijeka postojale najmanje dvije. Iako pisana povijest Laništa seže u 14. stoljeće, u Lanišću je zapravo malo spomena na prošla vremena. Tek drveno gotičko

raspelo, kipovi svetaca Luke i Blaža i nekih svetica koje se zbog lošeg stanja ne može prepoznati, misal tiskan goticom, barokni svijećnjaci,... i uz novu crkvu stari masivni renesansni zvonik na kojem je ploča s barokne crkve sagrađene 1609. godine na kojoj je uklesano da su crkvu sagrađili domaći majstori Gašpar Marković i sin mu Ivan. Na zvoniku je ugrađen i ulomak granične ploče s mletačkim lavom, a preko puta na zgradi općine ulomak je s austrijskim grbom. Njima su obilježavane točke razgraničenja između Venecije i Austrije.

Negdje na stijeni pod vrhom Orljaka ostaci su grada o kojima piše Kiš: „*I ja se dadoh izvan sela penjući se prema vertikalnoj grdnoj klisuru što se sivi više sela.*“ No, nije se popeo do razvalina „...*ispod ove klisure, nešto nalik zidu – dva prozora, da, neke rupe... Jest grad. Zid se prislonio uz a hrid, možda zatvara zjalo kakve pećine, a sa klisurom činjaše zamak gusarski, hajdučki – tko zna.*“ Ni mi nećemo do klisure, zastanemo tek na trenutak uz cestu ne bismo li razvalinu pronašli pogledom.

No pogled mi bezuspješno klizi niz klisuru! A nigdje žive duše da išta priupitam.

Četiri mjeseca kasnije doznao sam da je na onoj *grdnoj klisuri* 708 metara nad morem pećina Židna hižica koja je bila naseljena u prapovijesti. U doba Mlečana pred pećinom je sagrađen obrambeni zid čiji su ostaci danas jedva vidljivi. Onakvim kakvim ih opisuje Kiš sačuvani su bili do 1933. godine. A uokolo Laništa do sada je otkriveno više pećina u kojima su u prapovijesti živjeli ljudi.

U Lanišću je tridesetih godina prošloga stoljeća živjelo 2000 stanovnika, a danas ih ne živi ni stotinu, najmanja je općina po broju stanovnika u Istarskoj županiji. U 14 njezinih naselja živi 268 stanovnika.

Gotovo nezamjetno cesta se od Lanišća spušta prema Lupoglavu. Lijevo je odvojak za spomen-selo Brgudac. Od svih ćićarijskih naselja Brgudac je na najvećoj nadmorskoj visini i najviše je stalno naseljeno mjesto u Istarskoj županiji. Spaljivan tijekom II. svjetskog rata i od Talijana i od Nijemaca danas je simbol borbe protiv fašizma. Koji kilometar dalje prolazimo mimo Sluma koji poput Semića leži na rubu one kamene stepenice. Iako smo još na Ćićariji, ovaj njezin jugoistočni kutak dio je parka prirode Učka.

S Ćićarijom za leđima i pogledom na poput uzburkanog mora valovit krajobraz poluotoka poda mnom shvatim o čemu govori Elio Vela, novinar Glasa Istre, kada kaže: „*Istra je brod u moru, a Ćićarija njegovo sidro.*“ Doista se Ćićarija može prisposodobiti sidru koje je izdržalo sve nevere što su Istru pohodile sačuvavši tako njezinu zemljopisnu i povijesnu pripadnost.

Ovdje, kao i onomad Kiš, ostavljamo Ćićariju za sobom. Još kilometar-dva i već smo pod njom. „*Upravo – korak-dva i ja sam na teritoriju tog drugog svijeta, a ono više nije toliko draga Ćićarija...*“, napisao je Kiš rastajući se s njom.

Sišavši sa Ćićarije, ne mogu se oteti dojmu kako je i njezinoj današnjoj svakodnevnici najprisposobnija *bisida* starice s kojom sam prije devet godina čavrljao u Brgudcu: „*Brižna ti je Ćićarija, lipi moj čovik, jer ju danas nima ki kosit!*“

U Lupoglavu smo pod Učkom. Željeznička postaja na pruži Divača – Pula i polazna stanica odavno zaboravljene pruge Lupoglav – Štalija na ušću Raše izgrađene omladinskim radnim akcijama.

Lupoglav još čeka nastavak prije tri desetljeća započete gradnje željezničkog tunela kroz Učku radi spoja istarske pruge s tridesetak kilometara udaljenim Matuljima kojim bi se Istra i središnja Hrvatska povezale prugom najkraćim pravcem. Pruga bi čitavom dužinom prolazila Lijepom našom.

U Lupoglavu se Kiš ukrcao u vlak i vratio u Zagreb, a mi ćemo preko njega natrag u Rukavac Liburnijom ili Kvarnerom – kako vam je milije zvati onaj dio Istre preko Učke i jugoistočnih obronaka Ćićarije.

Lupoglav je i cestovna raskrsnica. Ceste kojom smo se spustili s Ćićarije, brze ceste Buzet – tunel Učka i kraka Istarskog ipsilona koji završava na ulazu u dvosmjernu tunnelsku cijev. Pred tunelom izgrađenim osamdesetih godina prošloga stoljeća, dijelom i sredstvima prikupljenim narodnim zajmom, veliko je gradilište. Bina Istra, koncesionar Istarskog ipsilona, danonoćno probija i drugu cijev tunela kako bi 2024. godine istočni krak Ipsilona od Pule do obilaznice oko Rijeke dobio puni profil autoceste.

#

Svaka vožnja podzemljem u koloni vozila poslovično je neatraktivna. No kroz ovaj 5 kilometra dugi tunel, Učka daruje putniku dva doživljaja, dva nezaboravna pogleda. Prije ulaska u glavni tunel nakratko i djelomično na doista dojmljivu sinergiju prirode i graditelja. Ispred i iza dva su kratka pristupna tunela koja podsjećaju na golema vrata u kakvom divovskom bedemu. S desna bezdan, a s lijeva visoke okomite stijene. Poput obrambenih kula s opkopom – dubokom provalijom kanjona Vela Draga, jedinstvenim kraškim fenomenom premoštenom vijaduktima. A izlaskom iz tunela otvara se nezaboravan pogled na Snježnik, Risnjak,... te Riječki zaljev čija je površina 500 metara duboko dolje, na tisuću metara visoke planinske vrhove u zaleđu Liburnije, Velebit u daljini, kvarnerske otoke nasuprot, a za sumraka i noću i na raskoš rasvijetljene Rijeke.

No umjesto kroz Učku skrenut ćemo, neposredno prije nego autocesta završi, na staru, ništa manje atraktivnu planinsku povijesnu cestu koja prolazi Parkom prirode Učka, jednim od 12 parkova prirode u Lijepoj Našoj, između 410 zaštićenih područja u raznim kategorijama.

Ova nekada izuzetno važna prometnica izgrađena je u 18. stoljeću. Zbog nedostatka sredstava građena je vrlo dugo, od 1740. do 1785. godine. Izgradnja je počela u vrijeme vladavine cara Karla IV., a konačno je završena za vladavine cara Josipa II., u puku je znana kao *Istarska Jozefina*. Pazin i Kastav, dva velika središta austrijskog dijela Istre, time su se povezala s panonskim dijelom carstva kroz Rijeku i Kraljevicu te dalje postojećom *Karolinskom* cestom, sagrađenom za vladavine Karla III. kroz Karlovac i Primorje.

Godine 1770. nastavlja se gradnja ceste od Duge Rese prema Senju, tada velike i značajne luke, povoljnijom trasom od trase *Karolinske* ceste. Kada je završena 1790. godine za vladavine cara Josipa II., dobiva naziv *Jozefinska cesta* i postaje glavna prometnica koja je povezivala Istru i Primorje s danas središnjom Hrvatskom. U prvom desetljeću 19. stoljeća sagrađena je i *Luizijana* - najmoderniji i najkraći cestovni pravac između Rijeke i Karlovca.

Zato, ako ćemo pravo, osim što je izgradnja *Istarske Jozefine* bila važna za razvoj gospodarstva, značajna je jer je povezivala i stoljećima razdvojen hrvatski živalj.

Prije nego što ćemo se popeti do naselja Vela Učka, na najvišu točku s ove strane Učke, zastanemo pri *Josipovoj vodi*, gorskom izvoru pitke

ledene vode, velebnoj spomen-fontani sazidanoj od kamena s natpisom: „...putniče za poštovanje božanskog cara Josipa imperatora jedinog“. Posveta ispisana latinskim jezikom na ploči otkrivenoj za vrijeme rekonstrukcije fontane 2003. godine upućuje (jer drugih podataka nema) na to da je špina stara barem koliko i sama cesta. Nas šestero putnika učinismo ono čemu su graditelji fontanu i namijenili, napili smo se vode i predahnuli na njezinim kamenim klupicama.

Prođemo pored onih nekoliko kuća Vele Učke nanizanih uz cestu 950 metara nad morem i izloženih vjetrometini. Cestica desno vodi kroz središte sela okrenutog unutrašnjosti Istre put Male Učke, slikovitog naselja 995 metra nad morem, najvišeg naselja u Istri. No, kako je Mala Učka bez stalnih stanovnika primat najvišeg stalno naseljenog mjesta nosi Vela Učka i drugog, iza Begovog Razdolja, najvišeg stalno naseljenog mjesta u Hrvatskoj.

Na istočnoj strani Učke zađemo u gustu šumu. Za razliku od kraćeg i strmijeg uspona ogoljelim krajobrazom okrenutim unutrašnjosti Istre s nezaboravnim pogledom niz Ćićariju, Boljunsko polje, rječicu Boljunščicu i utvrđeni kaštel Boljun nad njima, spust na kvarnersku stranu manje je strm i zato duži. Cesta mahom vijuga gustom šumom koja zaklanja pogled na riječki zaljev duboko pod nama. Moći ćemo ga se nagledati do mile volje kada zastanemo na vidikovcu Poklon.

Od Vele Učke cesta se još malo uspinje do gostionice znakovitog imena *Dopolavoro – Poslije rada*, gurmanskog raja i raskrižja sa servisnom cestom za Vojak na kojem su uz vidikovac, kamenu kulu sagrađenu 1911. godine, u novije doba postavljeni radarski sustavi – vojni i meteorološki.

Odavde, zbog male visinske razlike spust do najniže točke prijevoja gotovo je neprimjetan ili nam se to samo učinilo, jer nam je pozornost zaokupila čarolija igre polusvjetla i sjena odlazećeg dana na cesti pred nama.

S lijeve strane ceste, dakle na Ćićariji, impresivna je zgrada *Centra za posjetitelje Poklon* otvorena prije godinu dana. U obnovljen i nadograđen, taj davnih dana napušten ruševni gospodarski objekt, ruglo u srcu Parka prirode, uselili su se interpretacijski, edukativni, turistički i uredski sadržaji. A kako je svrha parkova prirode birokratskim rječnikom rečeno zaštita bioraznolikosti, georaznolikosti i krajobrazne raznolikosti određenog kraja kroz odgojno-obrazovno, kulturno, povijesno i turističko-rekreacijsko

djelovanje, namjena je centra podizanje svijesti njegovih posjetitelja o važnosti i značaju očuvanja prirode za ukupan život na planeti Zemlji i danas nasušnu potrebu njezina očuvanja.

Nešto niže na istoj strani jedini je planinarski dom na Ćićariji i Učki, sagrađen u drugoj polovici 20. stoljeća. S druge strane ceste, na Učki, mali zaravnati plato s vidikovcem i poviše njega pansionom Učka, polazna je točka za uspon za Vojak onima koji su odlučili preskočiti početak planinarske staze u Lovranu ili Ičićima. Subota je, kasno popodne i sve vrije od planinara, šetača i turista.

Zastanemo na parkiralištu prepunom automobila i ponekim autobusom. Zbog pogleda što se pruža pred nama Poklon je dobio ime. Do izgradnje istarske pruge hodočasnici iz unutrašnjosti Istre na hodočašću marijanskom svetištu Majke Božje Trsatske zastali bi ovdje od kuda se preko morske površine pruža pogled na trsatsko svetište i pomolili se. Nakratko i mi uživamo u pogledu na Rijeku, Trsat nad njom i Velebit u daljini i duboko pod nama na Riječki zaljev te otoke Krk i Cres.

Od Poklona nadalje neprestano smo na nizbrdici. Mirnu površinu mora okupanu posljednjim dahom danjeg svjetla vidimo tek s vremena na vrijeme krajičkom oka na mjestima gdje je šuma prorijeđena. Ponad Veprinca na trenutak ponovno nam se ničim ometano ukaže morska pučina, sada gotovo stopljena s tamom, a onda cestu iznova okruži šuma. Kroz sve gušću bjelogoricu više ju naslućujemo nego vidimo. Pred Bregima, bregovitom naselju protegnutom duž ceste gotovo od Veprinca do Matulja, napustili smo čari putovanja šumom koja nam za rastanak daruje kao na dlanu širok i nesmetan pogled u tminu. Da je pod nama more, otkriva nam srebrni mjesečev trag na njegovoj površini, nekoliko svjetala plivarica – ribarskih brodova u lovu na plavu ribu, i svjetla Rijeke, nalik svjetlećoj rijeci između tmine nadvite nad morem i tmine što se uspela gorskim vrhovima nad *Gradom Koji Teče*.

A onda svjetlo fara za trenutak osvjetli žutu ploču uz rub ceste na kojoj iza nas ostaju zadnje kuće u Bregima. Od prvih u Francetićima razdvajaju ih tek dva uzastopna oštra zavoja i jedno raskrižje. U njemu nas sporedna cesta odvodi lijevo. Nakon desetak kilometra nizbrdicom ponovno se uspinjemo do skretanja na kratku usku uličicu koja će nas strmoglavce dovesti ravno u dvorište onog mog *tabora* s adresom u Gornjem Rukavcu.

Rukavac

Veprinac, Bregi, Rukavac, Matulji i nekadašnji zaseoci uz cestu Francetići, Mihotići, Andreći te puno više onih drugih čija imena pamte još samo najstariji stanovnici, danas su međusobno spojeni pa putnik landrajući tuda gotovo da i ne zna kada je iz jednog zašao u drugi. U tom novodobno nastalom konglomeratu ruralnog i urbanog stare tradicijske kamene kuće i poneka ladanjska palača iz vremena Mletačke republike ili secesijska vila sagrađena u doba Monarhije poput zapuštene zgrade Narodnog doma u Mihotićima posve su se zagubile među ovovjekovnim što se sve više i više penju po obroncima Ćićarije.

U jutro moje gošće odlaze u novu putešestviju Istrom, drugačiju od one kojom smo jučer landrali. Pješačit će 15-ak kilometara uz rijeku

Mirnu, od Buzeta do Kotli i natrag, atraktivnom pješačkom stazom Sedam slapova.

Nakon što sam ih ispratio uzeo sam šalicu kave i sjeo ispred ognjišta. Listam Kišev putopis i osluškujem zvukove skoro pola milenija starih kamenih zidova. Iz tek rasplamsanog ognja frca roj iskri. To kao da poskakuju Malik Tintilinić i Domaći. Savršeno vrijeme i mjesto za sanjarenje i vraćanje misli na Kiševo i moje landranje Ćićarijom. Potražim u putopisu dio u kojem Kiš spominje Matulje, Kastav i djeliće panorame ovog dijela moćne Ćićarije. Tad se kroz debele kamene zidove probije prodoran zvižduk. To se, kao i svakog jutra, oglasio vlak što više od 150 godina prolazi kroz Rukavac. Najavljuje samo prolaz kroz njegovu postaju jer vlak kojim se može, uz presjedanje u Svetom Petru na Krasu, do juga Istre odavno ne staje u Rukavcu. Usprkos godinama i novom dobu u matuljskom *štacijonu*, kolodvorskoj zgradi, još su vidljivi tragovi nekad luksuzne biljetarnice i carske čekaonice iz vremena kada je Kiš tu sišao s vlaka. Nedostaju tračnice električnog koji je od štacijona niz strminu prevezio careve, kraljeve, maršale i generale, plemstvo, bjelosvjetske dame i gospodu što su doputovali preko Rijeke ili Ljubljane uživati u blagodatima i čarima Opatijske rivijere ili su samo navratili na putu za novu carsku i kraljevsku ratnu luku Pulu.

Od *štacijona* prostrana se ulica penje do brižno očuvane gradske jezgre Kastva. Da na mjestu malih vinograda i vrtova nema mnoštva novijih i najnovijih kuća s prostranim okućnicama među kojima su sakrivene stare kamene – tradicijske kao da se srame, cestovnog nadvožnjaka kojim prolazi autocesta, suvremenog trgovačkog centra i kružnog toka pri kraju uspona, krajobraz bi bio onakav kakvim se uspinjao Kiš put Kastva. „*Evo i zaravanka, evo i Kastava na vrhu čunjasta brda gromada starih kuća, a na lijevom rubu diže se toranj zasebice kao gospodin. Trebao bi stolac i debela hlada na ovom zaravanku, pa da sjedim i gledam ovu lijepu sliku. Prolaznika nema koji bi me bunili.*“ Samo je starac Kastav ostao isti. Iza sačuvanih bedema s gradskim vratima još se krije čarolija srednjovjekovnog gradića: uske kale, male pjacete, skalinade, baladuri, onaj toranj, Marelijeva poljana, dojmrljive ruševine Cerkvine i ostaci Fortice koja i dalje neumorno bdije nad ovim dijelom Istre.

Danas na zaravanku ispred zidina Kastva ne nedostaje ni hlada ni prolaznika. Ali ni automobila – jer u stari dio grada ne mogu.

#

Početkom srpnja ponovno sam se vratio u Rukavac kojem se ime, podučavali su me prve godine mog boravka domaći, izgovara s naglašenim zadnjim slogom pa pri izgovoru zvuči rastegnuto *Ruka - vac*.

Ovo ću ljeto, baš kao i prošlo, većim dijelom provesti ovdje na Čićariji, idealnom mjestu za bijeg od ljetne vrućine i oporavak. Landrat ću malo dijelom Čićarije koji je Kiš samo gledao iz Kastva, odlaziti na kupanje i biti zaokupljen koordiniranjem poslova oko postavljanja spomen-ploče nestrpljivo očekujući taj događaj.

Svakog ću jutra s izlaskom sunca sjesti ispred stare kamene kuće kojoj je na zaglavnom kamenu volte uklesana godina 1588. i prema riječima starosjedioca najstarija je sačuvana kuća u cijelom Rukavcu. Onih nekoliko možda i starijih u susjedstvu urušenih su krovova, ali još čvrstih gotovo netaknutih zidova.

Otpriblike 300 metara nad morem s pogledom koji mi oduzima dah, ritualno ću u tom miru i spokoju ispijati prvu jutarnju kavu i uživati u pogledu na dio Riječkog zaljeva, panoramu Rijeke od Costabelle (kojoj ime govori sve) do industrijskog Urinja, na otok Krk i dio Cresa koji zatvaraju obzor prema jugoistoku, brda Gorskog kotara i Like u pozadini, Rukavac i crkvu svetog Luke poda mnom dok sunce polagano izranja s one druge, nevidljive mi, strane Velebita. Isto doba dana, isto sunce i planina podsjeti me na stihove Preradovićeve budnice: „*Zora puca/Ponoć prodje – uspavana/Leži morska okolica;/A jedna od izstoka/probudjena leti ptica./Pjeva slatko iz tihana;/Zora puca, bit će dana.*“

Možda će se nekom svakodnevni pogled na uvijek istu krajobraznu sliku činiti nezanimljivim i dosadnim. No, slika se zbog mora i neba neprestano mijenja poput kulisa u kazalištu. Ponekad, kao jutros, dočeka me vedra i nasmijana. Za koji časak tamo od Krka sunčeve će zrake na posve mirnoj površini mora srebrno *opiturati* sivi trag koji putujući ka obali Istre poprima zagasitije tonove. Posvemašna je to tišina između tramuntane što je noću puhala s kopna i maestralska, vjetra s mora, koji se diže ljeti tijekom prijepodneva za stabilna vremena i krene od jugoistoka za suncem donoseći osvježenje.

Nekog drugog jutra vrhovi Velebita dočekali bi me s kapom od oblaka – sigurnim znakom da je, kada se razidu, na Kvarneru zapuhala bura. Ili bi se

od juga navlačili tmasti oblaci što ih nad sjeverni Jadran donose vjetrovi iz III. kvadranta: levant, jugo, oštro, lebić. More tada poprimi onu pepeljasto sivu nijansu po kojoj su ga prvi Hrvati stigavši na obalu Jadrana nazvali sinjim. Možda i nije bilo tako, ali zvuči i poetično i tajnovito baš kako i priliči pogledu. A onda će iza tmurnih i kišovitih dana zapuhati sa sjeveroistoka i rastjerati oblake i kao uvijek zasjat će sunce jer „*stalna na tom svijetu samo mijena jest*“.³² Zar ne?

Pa i pogled na kuće dolje na zaravni koji bi po svojoj prirodi trebao biti uvijek isti, ako u međuvremenu ne započne gradnja neke nove, meni nije uvijek isti. Gusto nanizane spuštaju se, zbog morfologije tla, stepenasto terasiranom strminom sve do mora. Stoga odavde vidim samo one na središnjem i rubnom dijelu zaravni, okupljene u podnožju čunjastog brežuljka usred zavale na čijem se vrhu šćućurila župna crkva. Kao da su u borilištu kakvog golemog amfiteatra, a ja u njegovom gledalištu. Najstarije, tradicijske, gusto su zbijene usred zavale i u Gornjem Rukavcu poviše nje, a novije su uokolo njih, naoko nesuvislo raštrkane između oaza brižno njegovanog zelenila okruženog gromačama i suhozidima – kamenim ogradama. Dok se jedni penju obroncima stvarajući terase, drugi opasuju rub neke od plodnih ponikvi kojima ova zavala obiluje. „*To su dražice – karakteristične kraške dražice – okrugle kao zdjele i tanjuri, koje narod vrtićima zove*“, opisuje Kiš one u Rakitoviću. No, u Rukavcu i oko njega poneke su duboke, nepristupačne i zastrašujuće.

Na padini brda Gračišća pod kojim je Gornji Rukavac, na njegovoj jugoistočnoj strani, naseljenoj u njegovom podnožju i pod samim vrhom, pravi je labirint suhozida. Ponegdje se tek naziru kroz gusto grmlje i zapuštenu šumu koju su obrasle odavno napuštene *lešice*. A onda vlasnik tijekom godine pokoju očisti i dio suhozida iznova izroni u svoj svojoj ljepoti i intrigantnoj tajanstvenosti.

Za razliku od suhozida crvene Istre ovi suhozidi građeni su često od jako velikih kamenih gromada i visoki su nerijetko i preko dva metra pa se šćućući s Grgom pod njima zapitam jesu li doista čovjekovih ruku djelo. Poneki zbog padina i starosti čudesno nakošeni prkose zakonu gravitacije. Od podnožja im na vrh zbog visine vode skale, poneke maštovito izvedene kojima se skala oslanja u samo jednoj točki.

³² *Stih iz uvodne strofe pjesme Mujezin Petra Preradovića, Ilirca, hrvatskog pjesnika, austrijskog generala. U kontekstu putopisa Istarski puti zanimljivo je kako je unuka Petra Preradovića, književnica Paula Preradović (1887. – 1951.) djetinjstvo i mladost provela u Istri, u Puli, i tada je na muziku Mozarta napisala tekst za austrijsku državnu himnu.*

Čarolija subozida

I dok su suhozodi u crvenoj Istri još od doba Rimljana bili granice posjeda, ovi bijele Istre stoljećima čuvaju *lešice ukradene* od šume da ih ne otplave bujice s Ćićarije. Naoko jednostavne gradnje, građeni bez veziva i upotrebe libela, teodolita i lasera, samo čekićem i viskom, zapravo su graditeljsko umijeće nastalo iz nužde. Ipak je obilje kamena iskopanog pri obradi svakog pedlja škrte zemlje trebalo nekako, danas bi rekli, zbrinuti.

Doista mi je teško današnji Rukavac okružen nizom naselja koja uglavnom nose patronimička imena, uobičajeno za Istru, zamisliti kao *malo bijelo selo* jer prema posljednjem popisu sam Rukavac broji 853 duše. Dok jedne od Rukavca razdvaja samo tabla s imenom, drugima je nekadašnje ime posve zaboravljeno. Tako je posljednja – najviša ulica Gornjeg Rukavca zapravo stari zaseok Andrejići upisan u Registar kulturnih dobara RH i zaštićen kao ruralna sredina. U njoj su stari, Antišovićin skadanj na kućnom broju 107, Grdinova kuća s tornicom na broju 121 i kuća u kojoj boravim. Na zapadnom kraju je zaseok Ivulova Vas – nekoliko kamenih kuća davno zaboravljenog gospodarstva, okupljenih nad dubokom vrtačom. I u Andrejićima i u Ivulovoj Vasi, baš kao i po čitavom Rukavcu i ostalim zaseocima, stare ruralne kuće obnavljane su nažalost mimo konzervatorskog nazora ili su pak ostavljene propadanju.

Uske vijugave uličice poput krakova hobotnice šire se od središnjeg dijela Rukavca u kojem su trgovina, škola i autobusna postaja te veliki teniski centar na sve četiri strane uspinjući se od ili spuštajući prema rubnim dijelovima zaravni. Na sjeveroistoku uspinju se do Gornjeg Rukavca, a na jugoistoku spuštaju se do željezničke pruge na visokom nasipu. Na sjeverozapadu mnogobrojnije ovovjekovne interpolacije, nakon što su okupirale preostali slobodni dio zaravni pod crkvom, krenule su do njih padinama vrhova Beljača, Orljaka i Gračišća u potrazi za što ljepšim i širim pogledom na Riječki zaljev, dio Opatijske rivijere i župnu crkvu. Na sjeveroistočnoj strani jedna je ulica zašla u usku dolinu između zadnjih obronaka Ćićarije slijedeći zakratko željezničku prugu na njezinom putu prema Sloveniji. Od nje jedna se uspinje. Tamo gdje završava ulica a nastavlja cesta od nedavna stoji interpretacijsko-poučna ploča slikovitog naziva *One su hodile*, koja u riječi i slici priča o ćićarijskim ženama koje su se sa svitanjem dana svakog jutra bez obzira na godišnje doba i vremenske uvjete spuštale iz Zvoneća i njegovih zaseoka duboko u Ćićariji kroz Rukavac do Opatije noseći i po 30 do 40 litara svježeg mlijeka za doručak bogatim kupcima iz raskošnih vila na Rivijeri.

Župna crkva, koja me počastila zvonjavom za vrijeme ispijanja prve jutarnje kave, sagrađena je 1898. godine na mjestu male kapele svetog Luke o čijem postojanju svjedoči dokument iz 1658. godine. Zapis je to Francesca Bartirona, generalnog vikara pulskog biskupa, o obavljenoj vizitaciji tada prostrane kastavske župe. Zapisi o vizitacijama danas su pravo blago, izvori mnogih saznanja o povijesti Istre. Pri obilasku kapele svetoga Luke u Rukavcu prečasní Bartirona zabranio je održavanje misa u kapeli dok se ne popravi krov koji je prokišnjavao. Od te uboge crkvice, najvjerojatnije podignute još u ranom srednjemu vijeku, sačuvano je tek zvono s ugraviranom godinom MCD, dakle 1600. i natpisom *Domenico*. Iz tog vremena župna crkva čuva i ploču ugrađenu u zid sakristije na kojoj je glagoljicom ispisano: *1600 maja 2*. Ploča, kažu, potječe s *kašće* – javnog skladišta žita ovog dijela Kastavštine.

Vladavina Austro -Ugarske Istrom okončana je 31. 10. 1918. kapitulacijom K.u. K. monarhije. Ratni brodovi K.u.K. Kriegsmarine predani su novo osnovanoj Državi SHS. U noći slavlja talijanski diverzanti mučki su potopili u Pulskoj luci zapovjedni brod *Viribus Unitis* i pomoćni brod Wiena. Ubrzo zatim Italija je okupirala gotovo čitavu Istru.

Rapalskim sporazumom sklopljenim između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije 1920. godine, uz blagoslov zemalja pobjednica, Istra i dio Dalmacije postali su dijelom Velike Italije ostvarivši tako san iredente. Tek je mali dio Kastavštine ostao u Kraljevini Jugoslaviji. Tako se Rukavac našao s druge strane granice, tik uz nju. Moji prijatelji Brnčići iz Kastva u vrtu svoje kuće pod starim Kastvom čuvaju dvije kamene oznake te otimačinom stvorene granice.

Nakon kapitulacije Italije 1943. godine njemačke okupacijske snage u borbi za Istru tenkovskim granatama srušile su i zapalile crkvu i župni dvor. Četiri desetljeća crkva svetog Luke bila je ruševina, a onda je 1987. godine obnovljena zajedno sa župnim dvorom.

#

Krajem srpnja ponovo ću do Lanišća. Nakon što je dobio podršku Istarskog planinarskog saveza, a ja podršku općine Lobar i Udruge Franjo Horvat Kiš, Vlado Rojnić dogovorio je sastanak s načelnicom Robertom na kojem ćemo utanačiti detalje oko postavljanja spomen-ploče.

U Lanišće ću ovaj put tunelom pa meni već poznatom cestom kroz Lupoglav koja uspinjući se od Lupoglava Ćićarijom na putu do 6 kilometara

udaljenog Lanišća prolazi ispod Semića i Brgudca – posljednjih naselja u središnjem dijelu Ćićarije i krajnjim točkama općine Lanišće na istoku.

Pa kad sam već u srcu Ćićarije, zašto ne iskoristiti lijep ljetni dan i produžiti do njezinog najzapadnijeg dijela u Hrvatskoj kojim, baš kao ni Kiš, do sada nisam prošao? Zašto ne obići neka mjesta s onog mog popisa sačinjenog u ožujku?

Iako sam se zanosio mišlju da bi ploču bilo dobro postaviti na vrhu Žbevnice, rado sam prihvatio mišljenje gospođe načelnice da ju postavimo u Brestu. Ostavili smo tek otvorenim pitanje postaviti li ju na zgradi škole ili na „bunaru“? Nedoumicu će riješiti Roberta i Vlado u dogovoru s mještanima Bresta i planinarima Istre.

Nakon sastanka moja supruga Ivanka, Grga i ja krećemo onamo gdje su zadnji vrhovi hrvatskog dijela Ćićarije poput kakva klina zašli u susjednu Sloveniju. Do njih ćemo lokalnom, meni do sada neotkrivenom cestom što vodi dolinom u kojoj su naselja Podgaće i Prapoće.

Podgaće, na malenoj uzvisini stisnute podno okomite 200 metara visoke stijene da ih štiti od sjevernih vjetrova, tik su do Lanišća. Na ulazu u selo nalazi se njihovo zajedničko groblje i mala kapelica.

Zađemo u uličicu što vijuga između kamenih kuća posivjelih od starosti, više ili manje oronulih, mahom zaključanih portuna i zabravljenih škura i onih odavno zaboravljenih, čiji su vlasnici tko zna gdje, a one se zbog nebrige i godina urušile. Ili su se možda urušile od tuge i jada? Selom vlada mrtvilo, što shvaćamo, no ne i nered u *kortama*³³ među ruševnim kućama.

Na izlazu iz „umirućih“ Podgaća nailazimo na dašak života: javna špina, seoski bunar, kamena fontana i pojilište za stoku. Iz zida sagrađenog od grubo klesanih kamenih blokova koji podupiru padinu voda se slijeva u stepenasto nanizana kamena korita pojilišta. Dojam njezine velebnosti naglašavaju kuće sagrađene nad fontanom i zidić s obje strane koji u luku prati padinu što se penje put one dvjestometarske stijene gdje izvire voda. Desno od fontane malom se skalinađom dolazi do skromne crkvice svete Ane. Nad pročeljem joj zvonik – dvostruka preslica sa samo jednim sačuvanim zvonom. Gotički portal svete Ane i prvi spomen imena sela u pisanim dokumentima

³³ *dvorišta*

iz prve polovice 14. stoljeća svjedoče o dugoj povijesti Podgaća. Lijevo od izvora dječje igralište poput kakva kontrapunkta umirućem selu svjedoči o njegovoj svjetlijoj budućnosti.

Zavisno od reljefa na sličan način, s više ili manje maštovitosti, obzidani su svi ćićarijski izvori od kojih je ovaj u Podgaćama prvi od tri pored koja ćemo danas proći. Nakon što sam ih vidio sve, za ovaj mogu reći da mi je najljepši i najraskošniji.

Naša uska i pusta cesta, blago vijugajući poput zmije na ljetnom suncu, nastavlja dalje rubom doline prepoznatljivim ćićarijskim krajolikom. S lijeva nas prati šumarak, a s desna se prostiru cvjetne livade.

U Prapoću smo na samom kraju doline. I ovdje, kao i u Podgaćama, karakteristične su pravokutne katnice niskog sljemena i crkvice sa zvonikom u obliku jednostruke preslice. Ali ova je nekoliko stoljeća mlađa, potječe s kraja 18. stoljeća. No njezino je zvono izliveno 1608. godine, a kako se i ime Prapoća prvi put spominje još sredinom 14. stoljeća, očito je na mjestu današnje prethodno stajala daleko starija, srednjovjekovna. Čest je to slučaj sa crkvicama razasutim po Ćićariji. Pitanje je samo kakva je sudbina zadesila onu prethodnu. Izvor, fontana, špina i pojilište djeluju puno skromnije od onoga u Podgaćama.

Podgaće i Prapoće kroz povijest dijele sudbinu svih mjesta s ove strane Ćićarije. Od kraja 14. stoljeća pripadaju Rašporskoj gospoštiji i pod vlašću su Mletaka. Podgaće su uvijek brojem stanovnika bile nešto veće i sudeći prema izgledu fontane ekonomski snažnije i važnije. Vrhunac su dosegnule 1910. godine kada je u Podgaćama živjelo 362 žitelja, a u Prapoćama 352. Prema zadnjem popisu stanovništva Podgaće imaju 44 stanovnika, a Prapoće 31.

Cesta do sada ravna počinje se iz doline vijugavo uspinjati kroz šumu. I eto nas začas na onoj znanoj mi raskrsnici sa županijskom cestom koja će nas odvesti do glavne ćićarijske prometnice. Njome, umjesto desno put Dana, prvo ćemo lijevo. Idemo nakratko do Bresta da Ivanka vidi mjesto na kojem će biti postavljena spomen-ploča, a onda ćemo istim putem natrag pa kroz Dane do Vodica i Jelovica.

Iz doline u kojoj su Dane cesta se uspinje prema Vodicama na raskrsnici ćićarijskih puteva toliko bitnih za čovjekovu opstojnost u novom bespuću. S ovog najvažnijeg, jer zamalo povezuje sva naselja na Ćićariji,

skrenemo na sporednu cestu koja kroz Vodice vodi u Jelovice – posljednje mjestu na hrvatskom dijelu Ćićarije u kojem je granični prijelaz. Do Vodica se iz Kopra stiže za otprilike pola sata. Nešto više minuta treba iz Kopra do Trsta, a ni na drugu stranu do Opatijske rivijere i riječke Costabelle ne treba puno više. U Vodicama je i ishodište najstarijeg prometnog pravca kojim je ovaj dio Istre bio izravno povezan sa zaleđem na sjeveru poluotoka. Ta još i danas makadamska cesta sagrađena 1848. godine dovršetkom istarske Jozefine izgubila je na važnosti. Ulaskom Slovenije u Europsku uniju bila je otvorena samo za malogranični promet. Nakon ulaska Slovenije u EU i šengenski prostor granični prijelaz, otvoren nakon osamostaljenja Hrvatske i Slovenije, otvaran je jednom godišnje na Dan otvorenih vrata – susreta mještana iz pograničnih općina Hrvatske, Slovenije i Italije.

Danas tom gotovo napuštenom mjestu 661 metar nad morem ime se prvi put spominje u 10. stoljeću. A svojedobno Vodice su brojile više stanovnika od Buzeta. Tada su imale školu, poštu, pekarnicu, čak 8 gostionica i karabinjersku postaju. Danas u Vodicama stalno živi svega 25 stanovnika.

Put Jelovica nastavljamo cestom koja vodi rubom nevelikog polja, a koja se račva pred ulazom u selo. Jednim će krakom zaći u središte naselja, a drugim ga obići. Tu je podignut zanimljiv spomenik palim borcima NOB-a. Njegov impozantan kameni luk poput luka na slavolucima istovremeno me podsjeća i na one što smo ih vidjeli nad izvorima vode. Podignut za sjećanje na poginule i ubijene u borbama za Istru zacijelo predstavlja i simbol života. Otvoren u smjeru istok – zapad proročanski je navijestio novo doba za Ćićariju i poluotok kojemu je ona sidro, kako je to je slikovito opisao Vela.

U Jelovicama u središtu mjesta konoba je i prenoćište Lovac u staroj kamenoj, nanovo uređenoj kući. Uređene je unutrašnjosti u lovačkom stilu jer su lovci oduvijek njezini najčešći gosti. Iako je bio neradni dan za kuhinju, što nismo znali, uslužni vlasnik Draženko spremio nam je u času odličnu vrganjevu juhu i kokošji žgvacet ³⁴ s *fuzima*. Sjedimo uz veliki drveni stol u hladovini razgranatog drveta u romantičnom okruženju središta mjesta u posvemašnjem spokoju i miru. Preko puta stara je crkvice svete Jelene, očuvana i brižno uređena sa zvonikom na dvostruku preslicu, ali je u preslici samo jedno zvono, što je čest slučaj u Istri. Kako su crkvena zvana bila brončana, austrijske su ih vlasti uzimale uz naknadu za ratne potrebe. Uz jelo pijemo dobar teran, dakako iz vinorodnog dijela Istre, a kao aperitiv čuveni domaći

³⁴ *Istarsko autohtono jelo, a priprema se slično kao gulaš.*

brinjevac, nešto poput poznatijeg gina, samo bolji. Nakon kraćeg odmora šetajući Jelovicama uočavamo kako posvuda po Ćićariji ima puno starih napuštenih i urušenih kuća. Danak je to stoljetnom iseljavanju s Ćićarije, ali i iseljavanju iz cijele unutrašnjosti Istre.

S druge strane granice na dohvat ruke su nam Podgorje i Zazid, znani mi prijetoj na Ćićariji.

Kada smo se iz Jelovica vratili na državnu cestu i njome se odvezli do Rukavca preko Zvoneća i Matulja, prošli smo Ćićarijom vozeći se njome naokolo, ovaj put u smjeru hoda kazaljke na satu.

#

Cjelokupni prostor istarskog poluotoka podalje od obale smatra se ruralnim područjem iako i u tom ruralnom raji postoji pokoji grad, a po vrhovima brda utvrđeni srednjovjekovni gradići i naselja očuvane urbane ili poluurbane arhitekture tradicijskog graditeljstva. Iza suhoparne definicije *„Tradicijsko graditeljstvo predstavlja građevine što se, izvan utjecaja urbanih činitelja, podižu za potrebe stanovanja i gospodarske djelatnosti pretežno seoskoga pučanstva; nastanak i razvitak određen im je ponajprije raspoloživim građevnim materijalom, klimatskim uvjetima i stupnjem organizacije gospodarskoga života, a potom i različitim kulturnim, etničkim i vjerskim utjecajima“* (Istarska Wikipedia) skriva se dobar dio istarske krajobrazne čarolije.

No, Ćićarija je još jedini predio Istre posve uspavan i ruralan i zbog toga dugo zanemarivan, ili je možda bolje tvrditi da je dugo sačuvan gotovo netaknut.

Od prvog susreta s Istrom zaljubljenik sam u njezino tradicijsko graditeljstvo. Baš kao što sam zaljubljen i u ono zagorsko i prigorsko. Iako sam dijete asfalta, oduvijek mi je želja bila živjeti u kamenoj ili drvenoj kući, onakvoj u kakvima su živjeli naši stari.

Landrajući Ćićarijom dojmila su me se izgledom usnula sela, male crkvice i njihovi zvonici na preslicu ili zvonici što nalikuju kakvom zdepastom stupu, poput zvonika u Brestu, Slumu i onog u Klenovščaku, njihova crkvena zvona i obzidani izvori vode. Građeni od onog čega u Istri ima u izobilju – kamena. Dojmile su me njihove sudbine, a nisam ravnodušan ni prema njihovoj budućnosti. I ne samo ovih u bijeloj već i u sivoj i crvenoj Istri.

Josip Milićević³⁵ u knjizi *Narodna umjetnost Istre* s pravom tvrdi kako se istarski čovjek ne može maknuti od kamena. Iskazujući odu istarskom čovjeku i kamenu, on kaže: „...a kada Istranin završi svoj životni put u kojem se radovao ljepoti kamena i ljutio slamajući njegovu čvrstinu da bi ga oblikovao prema svojoj želji, ne može se odvojiti od kamena, jer će spomenik na njegovom grobu rađen od klesanog kamena, u njegovo ime prkositi kiši i suncu, te budućim generacijama prenositi poruku o pobjedi mekane ljudske ruke nad oporom čvrstoćom kamena.“

No nije svaki istarski kamen (*kamik, ubjok, obljak*) jednako pogodan za gradnju kuće i gospodarskog objekta, crkve i zvonika, spomenika i kipa, utvrde i bedema, špine i grla šterne, suhozida i kažuna, mola i lukobrana, komina i tornica i dekorativnih detalja na svima njima ili u njima.

Mrtvi ubjok, laporasti kamen sive Istre mrvlji se pri obradi dok je bijeli, vapnenački podatan za svaku vrstu oblikovanja.

Najstariji oblik tradicijskog graditeljstva u Istri bile su jednodimenzionalne prizemnice građene u dalekoj prošlosti od kamena ili drveta i pokrивane slamom. No takvih odavno više nema. Tek se pokoja mlađa spašena od zaborava prenamjenom, pa sada služi kao štala ili spremište za alat, može naći na Čićariji, slovenskom Krasu ili na zapadnoj obali poluotoka.

Jedina prostorija tih prvih kuća s vremenom je pregrađena jednostavnom pregradom od pruća koja je odvajala stambeni dio kuće od gospodarskog. U kasnijoj fazi razvoja počelo je dograđivanje tornica³⁶ na kuće. Kada sam u Rukavcu, pored dvije kuće s tornicom prolazim svaki dan, a u treću u Voloskom zalazim skoro svakodnevno. No sve tri su iz vremena novijeg oblika tradicijske gradnje u kojem su prizemnice zamijenile katnice.

Gradnja kuća na kat bila je već dobro ukorijenjena u doba Kiševa landranja pa mnoge od njih danas broje i više stoljeća. Na početku njihova nastajanja u prizemlju je bila konoba, a na kat gdje su bile kuhinja i jedna ili više soba, ulazilo se unutarnjim stepenicama ili preko baladura³⁷. Osim što je graditeljski element, baladur je i svojevrsan ukras pročelja. Karakterističan za naselja središnje Istre i ona na obali. Ovdje na Čićariji

³⁵ *Josip Milićević (1933. – 2000.), etnolog.*

³⁶ *Nekadašnje kuhinja polukružnog oblika s ognjištem i klupicom uz zid.*

³⁷ *Baladur: otkriven ili natkriven vanjski hodnik sa stubištem.*

Kao nekad davno. Kamen i pruće

pročelja su jednostavno skromna, a klesane ertle oko prozora i vrata te krovni vijenci jedini su im ukras.

„Vrata su otvorena, a u kući mrak. Stijene su prekrive čađu. Ognjište iza vratiju. Soba je široka nešto preko dva metra, a duboka – tako – do četiri. Od ognjišta vode stepenice na tavan. Uz stepenice je bure postavljeno. Tu se vino sprema kad ga ima. Iza bureta većma u dnu u dnu sobe škrinje su crvaste i stare i to je spremnica za žito. Na škrinjama je postelja. Tu spava staričin sin sa ženom i djecom. A baka? Ona spava na tavanu s još jednom ženom koja nema svog krova. I tako na ovom prostorčetu je konoba, kuhinja ložnica.“ (Franjo Horvat Kiš, Istarski puti).

Istarska tradicijska naselja dijele se na raštrkana – u dolinama pod brdom ili stijenom i zbijena – na vrhovima brda ili na kakvoj zaravni te na zasebne naseobine stancije – jedna ili više usamljenih kuća usred velikih obradivih površina koje su karakteristične za sivu i crvenu Istru.

Bez naselja s tradicijskim kućama i kaštelira – kaštela, utvrđenih gradića čija se povijest gledana unatrag proteže od vremena Austro-Ugarske, Ilirske pokrajine, Mletaka, Svetog Rimskog Carstva, Franačkog i Rimskog Carstva do histarskih i liburnijskih gradina – Istra ne bi bila ono što danas je. Jedinstvena i neponovljiva.

#

Iako je Kiš za svog landranja Ćićarijom u širokom luku zaobišao gradiće i urbana naselja uz more, mene iz Rukavca put često odvodi do njih kako bih obavio kupnju, okupao se na nekoj od plaža ili prošetao uživajući u ljepoti secesije i ponekom dobro držećom ljepoticom iz vremena romanike, renesanse, gotike ili baroka, a podalje od središta tog glamura, i u jednostavnim formama urbane tradicijske gradnje. Osim što je sav taj sjaj s kraja 18. stoljeća uspješno sačuvan, on se također u onaj ruralni iz stoljeća prije savršeno uklopio. Ni novovjekovne interpolacije, osim poneke iznimke, nisu za mene laika (koji je već nakon prvog kolokvija iz predmeta Uvod u povijest umjetnosti morao odustati od studija) narušile dosegnuti sklad. Ali kao šaka u oko djeluju mi ovovjekovne interpolacije po obroncima Ćićarije koje stubokom mijenjaju krajobraz.

Kada iz Gornjeg Rukavca krenem, kao ovaj put, prema obali najkraćim putem, nizbrdo vijugavom i uskom ulicom (toliko uskom da se na mjestima s automobilom što se uspinje iz suprotnog smjera mogu mimoići tek uz puno opreza i vozačke spretnosti), proći ću Rukavcem poprijeko i stići do uskog prolaza ispod vijadukta sa željezničkom prugom koja ga dijeli od Mihotića. U Mihotićima dolazim na usku zaravan kojom se provlači ulica. Lijevo vodi u centar Matulja, a na desno kroz Brege i Veprinac nastavlja se kao cesta put tunela Učka i Poklona.

Prešavši ju kao preko kakve stepenice, ponovo sam na nizbrdici. Ulica i dalje uska i vijugava spušta se kroz Pobre do sljedeće zaravni. Ovom prolazi državna cesta D66, koja preko Matulja povezuje Rijeku s Opatijskom rivijerom i dalje kao u vrijeme starog Rima s Plominom (Flanone), Labinom (Albone) i Pulom (Pole). I opet sam, prešavši preko uske zaravni, na nizbrdici, među prvim kućama središnjeg dijela Opatije. Posljednja i najkraća nizbrdica dovodi me do raskršća s glavnom opatijskom ulicom. I tako vozeći nekih pet-šest kilometara nizbrdo, za što sam potrošio isto toliko minuta ili koju minutu više, eto me s gorskog krajobraza k moru, gotovo na samoj njegovoj razini.

Skrenem li ovdje desno, ući ću u najljepši dio Opatije u kojem vile i hotele od mora dijele ulica, dva od njezinih 10 perivoja i Lungomare – šetnica uz more. Odlučim li krenuti lijevo, popet ću se do Nove ceste, dijela državne ceste D66 koji vodi s jednog na drugi kraj Opatije. Tom u prometnom smislu žilom kucavicom prolazi gotovo sav tranzitni promet, ali i dobar dio mjesnog i međumjesnog. Svojevremeno je bila gotovo na rubu grada, no u novije doba Opatija i ostala mjesta na rivijeri *prekoračila* su ju šireći se na očigled obroncima Čićarije i Učke.

Na izlazu iz Opatije Nova cesta spaja se sa glavnom opatijskom ulicom, jednosmjernom, od najvećeg opatijskog kupališta Slatine u pravcu Ičića. Od Ičića do kraja D66 ona je u svim mjestima rivijere glavna ulica. Taj spoj nespojivog stvara, ne samo tijekom sezone, nesnošljivu prometnu gužvu koja je istovremeno i nezaobilazni dio šarma Opatijske rivijere.

No, ja danas ne namjeravam desno u taj konglomerat pješaka: domaćih i *furešta* lijepo osunčanih, pocrvenjelih ili tek pristiglih još bjeloputih koji mirišu na kreme za sunčanje, sunce i more, gotovo svih jezika Europe od kojih neke čujem prvi put, automobila, autobusa, dostavnih vozila, bicikla, električnih romobila..., već ću skrenuti lijevo u ulicu pod Novom cestom, usporednu s njom.

Tamo gdje se ćićarijski obronci najstrmoglavije spuštaju do mora, ponovno sam na raskrsnici. Lijevo vodi uzbrdica do Nove ceste koja ovdje razdvaja posljednje kuće Voloskog od prvih u Matuljima – općinskom središtu ovog dijela Ćićarije. Prijeđem li preko Nove ceste prije nego ona završi na vječno punom kružnom toku, strma će me ulica prečicom odvesti u centar Matulja. Na tu više dužu nego širu zaravan 200 metara nad morem slijevaju se užurbani prolaznici iz šest ulica, dokoni šetači, automobili, autobusi, kamioni, dostavna vozila u lokalnom i tranzitnom prometu. Površinom ne većom od tri, možda četiri nogometna igrališta dominiraju zgrada općine i stara škola (obje u maniri Art decoa)³⁸ i do njih župna crkva. Ostavština je to iz vremena talijanske uprave nad ovim dijelom Kastavštine. Na istočnom kraju središta strma ulica dugo se uspinje do zidina Kastva. Na početku, lijevo od nje, puno kraća i manje strma ulica zakoračila je preko željezničke pruge pa skrenula još jednom lijevo kako bi završila tamo gdje počinje Kiševa priča o Ćićariji, ali i priča o Opatiji i njezinoj rivijeri – na matuljskom kolodvoru Štacionu.

No ja neću uzbrdo u Matulje već nizbrdicom desno, prema moru. Kratka i strma ulica znakovita imena *Put uz Dol* odvest će me do ulice koja vodi s kraja na kraj Voloskog. Jednosmjerna u pravcu Opatije, stisnuta je između kuća što gledaju na more i onih što se od nje kaskadno penju sve do Nove ceste. Jedino tom ulicom, ulicom iznad, Novom cestom povrh njih i jednim dijelom rive odvija se sav promet kroz Volosko i to samo uzdužnim pravcem. Poprečnih ulica nema (osim na početku i kraju Voloskog), a kroz stari ribarski dio, tik do mora, do uskih, kratkih i slijepih kaleta, skalinama strmih uspona, minijaturnih neograđenih dvorišta, ponekog baladura i tajnovitih portika može se jedino pješice.

Ovdje je zadnji čas da potražim parkirno mjesto kako bih mogao krenuti u šetnju kroz Volosko. Pronaći ga za lijepih popodneva ili vikendom pa i van sezone kupanja, ravno je dobitku na lutriji. S puno sreće našao sam ga u kantunu Črnikovice. U toj ne odviše duboko u kopno zavučenom uvali između starog gradskog kupališta na jednom kraju i luke na drugom natiskao se nesumnjivo najljepši, najatraktivniji i najromantičniji dio Voloskog. Od susjedne daleko veće uvale Preluke kojom je Kvarner zašao duboko u kopno razdvaja ju rt. A spaja ih obalna cesta koja prigrlivši završetak rive i obje ulice pod Novom

³⁸ *Ukrasna umjetnost. Pravac u modernoj umjetnosti između dvadesetih i tridesetih godina prošlog stoljeća vezan uz secesiju. U maniri ukrasne umjetnosti najčešće su građene zgrade javne namjene, no u Istri u toj jednostavnoj i mirnoj formi sagrađen je cijeli jedan gradić – rudarska Raša i to za samo nevjerojatnih petsto i nešto dana.*

cestom nastavlja kroz Preluku obalom znakovita naziva Costabella. Dijelom kao panoramska s pogledom niz Kvarner vodi put središta deset kilometara udaljene Rijeke. Kako je u davnini uvala Preluka bila kastavska luka, onih nekoliko kuća u njoj ima kućne brojeve Kastva mada je on dobroano visoko nad njom. Iako ima status grada, stalnim širenjem Kastav je danas praktički predgrađe Rijeke.

Opatijska rivijera započinje u kutu Preluke odmah do kupališta u Voloskom. Oduvijek omiljeno Vološčanima, domaćim, povremenim i onima u prolazu, iako zbog ćicarijskih strmina nad njim koje se tu gotovo okomito spuštaju u more, ostaje bez sunca puno ranije od ostalih plaža i kupališta Rivijere. Nabacani kameni blokovi kiklopskih razmjera za tako mali i skućeni prostor dijele kupalište na dva dijela, prirodnu plažu od oblutaka na strani prema luci i betonirano sunčalište s tušem i WC-om, kafićem s natkrivenom terasom na kojem je još jedno sunčalište na drugom kraju stisnuto pod okomitom stijenom. Morsko dno prekriveno najfinijim pijeskom, dovoljno hladovine i u vrijeme kada je sunce u zenitu i duge stepenice koje s rive vode k njemu meni oduvijek odaju sliku pomalo tajnovitog mjesta. Tu sam kao petogodišnjak proplivao, no to je priča za neko drugo putopisanje.

Volosko, Mandrač

Od mjesta gdje sam ostavio automobil počinje riva – šetalište, parkiralište i slijepa ulica u jednom – toliko uska da se ni osobna vozila ne mogu mimoći. Od kupališta do mola gdje počinje luka, riva je na nizbrdici. Zbog te strmine kupalište i more na početku poprilično su duboko poda mnom, a kuće s druge strane rive kaskadno se u redovima penju sve do Nove ceste.

Od opatijskog glamura i šušura draži su mi more, luke i brodovi. Kao zaljubljenika u plovidbu ovdje me posebice privlače *mandrači* – stare, skućene i romantične lučice u kojima su barke natiskane poput sardina u škatuleti.

Zbog svog položaja, to jest izloženosti sjevernim i južnim vjetrovima svako mjesto od Voloskog do Mošćeničke Drage ima *mandrač* uz veći ili manji mol uz koji je nekada svakodnevno pristajao vapor – brodska „pruga“ koja je povezivala Volosko, Opatiju, Iku, Lovran i Mošćeničku Dragu s Rijekom. Svaki od tih *mandrača* lijep je i osebujan na svoj način. Moram li baš izabrati najljepši i najromantičniji, odlučio bih se uz vološčanski i za *mandrače* u Iki i Lovranu.

Ovaj u Voloskom zaštićen od južnih vjetrova lukobranom zavukao se u dno uvale okružene kamenim katnicama. Nekad kuće ribara odavno imaju novu i unosniju namjenu. Nadaleko znani riblji restoran u prvoj kući Mandrača, tako se zove ovaj predio Voloskog, još samo imenom Plavi podrum podsjeća da je nekad bio oštarija. U kući do njega minijaturna butiga mješovitom robom izgubila je bitku s trgovačkim centrima. U prizemljima ostalih, u kojima su nekada bile konobe i čuvao se ribarski alat, danas su kafić, pizzerija, trattorija,... A da je u pretposljednjoj kući tog slikovitog niza još ne tako davno bio mali obiteljski škver u kojem su meštri kalafati gradili drvene barke, podsjeća navoz (nakošena betonska ploča s drvenim pragovima ispruženim u more) i staro vitlo. Navoz i danas služi za izvlačenje barki vezanih u Mandraču, radi pituranja ili sitnih popravaka.

Na kamenom mulu *mandrača* starom koliko i *mandrač* kojeg štiti od tramuntane i bure još stoje drvene motke od hrasta crnike za sušenje mreža i kamene bitve za privez. Toj slici iz vremena ribarskog života Voloskog nedostaje samo starac žuljevitih ruku i kvrgavih prstiju koji krpa mrežu. No sušilo i preko njega rastegnuta mreža danas su samo dekoracija mula na kojem zavaljeni u udobne fotelje gosti ispijaju svoja pića. A ono vitlo – muzejski primjerak, kobilicama barki izbrazdani pragovi navoza i živopisne kuće s druge strane *mandrača* poput kulisa uprizoruju prohujala vološčanska vremena.

Uz malu pomoć božice Fortune, danas mi sklone, nađem u tom gledalištu u prošlost slobodno mjesto za Grgu i sebe. Nasuprot toj slici prošlosti – kuća živih boja i *mandrača* pred njima uokvirenoj današnjim mnoštvom dokonih šetača, za leđima mi je ovovjekovna panorama Preluke, Kastva nad njom i Costabelle. No mene zaokupljaju nepomične barke vezane u *mandrač* dok usnule čekaju isplovljenja i kлокot mora pod pramcem, siluete im se ogledaju na posve mirnoj površini mora. Pogledom tražim one drvene da ih se nagledam i nadivim toj ljepoti. Dvije su vezane u *mandraču*, a dvije vidim vezane uz rivu. Lako ih je uočiti među pedesetak, ako ne i više, plastičnih vezanih u *mandrač*, na rivu, na mol ili za bovu u moru.

Iako današnju *adrijansku* flotu malih brodica mahom čine plastične barke (za veće jahte i glisere to je gotovo pravilo), za mene iskonski duh *mandrača* prepun romantike, ugodan oku i duši odražavaju barke tradicionalne gradnje čiju vrijednost ne samo da otkrivamo iznova već se i sustavno radi na njihovoj revitalizaciji.

Kvarnerska pasara i guc, batana sa zapadne obale Istre, leuti, falkuše, bracere, neretljanske lađe,... iz Dalmacije pogonjeni latinskim jedrima, veslima ili jednim i drugim, dio su pomorske tradicije istočne obale Jadrana kojoj počeci nesumnjivo sežu u vrijeme prije antike. Jer prastanovnici Istre i Dalmacije bili su vrsni brodograditelji i pomorci i od njih zasigurno potječu počeci naše današnje brodogradnje. Njihove *liburne* s Kvarnera (lagani i okretni ratni brodovi odličnih maritimnih svojstva, 30 metara dugački i 5 široki, s 25 vesala u jednom redu, jednim jarbolom s križnim jedrom, karakteristično visokim pramcem pod kojim se krio rostrum – kljun za napad na neprijateljski brod radi potapanja, prema krmi zakrivljene pramčane statve³⁹) bile su noćna mora rimskim ratnim brodovima, a strah i trepet trgovačkim. Koliko su *liburne* bili dobri brodovi govori činjenica da su Rimljani usavršavajući svoje ratne brodove napravili svojevrstan *copy paste liburne* i one su odigrale presudnu ulogu u boju kod rta Akcija, 31. godine prije Krista kojim je okončan Rimski građanski rat, a Rimski Carstvo postala Rimsko Carstvo. Iako su bili brodovi iz daleke prošlosti, kasnije kroz povijest tim je imenom nazivan svaki tip ratnog broda na jedra koji bi krasila odlična maritimska svojstva tako presudna u pomorskim bitkama. Taktika napada neprijateljskog broda kljunom polako pada u zaborav izumom kobilice i križnih jedara. Kako je time povećana i manevarska sposobnost broda, uvodi se taktika napada bokovima na kojima su bile baterije topova.

³⁹ *Konstruktivski dio plovila na pramcu. Kobilicom je povezana s krmenom statvom. S rebrima i razmom osigurava čvrstoću i otpornost trupa.*

Između predzadnje kuće u Mandraču u kojoj je rođen akademik Andrija Mohorovičić znanstvenik i geofizičar svjetskog glasa i mula u jedno i lukobrana, počinje čuveni opatijski Lungomare. Trinaest kilometra duga je to šetnica uz more, odavde do Lovrana, koja povezuje čaroliju prirode i čovjekovo graditeljsko i pejzažno umijeće, sinergiju mora i vila koje se zajedno sa svojim parkovima nenametljivo spuštaju k njoj strogo pazeći da ne naruše prirodni izgled obale i kamenih staza koja zađu u svaku pa i onu najmanju valu.

Jutros puše jugo, ne odviše snažno, no dovoljno da se poneki val rasprši u bezbroj kapljica po šetalištu. Sjednem na klupicu „...i gledam more gdje se meni penje/i kažem dobro jutro more zlato/i dobro jutro more, more kaže...“⁴⁰

Na Lungomaru, baš kao ni na one tri ulice nad njim, nema više oznake da sam iz Voloskog zašao u Opatiju jer su oni danas jedan grad. No, nije oduvijek bilo tako. Došavši do kraja Voloskog, primjećujem da vile iznad šetnice gotovo neprimjetno zamjenjuju hoteli i javne površine.

I u Ičićima Lungomare prolazi kupalištem. Na kraju dugog žala od oblutaka što se protegnuo od velebnne marine za jahte (suvremenije varijante starih mandrača) do onog iskonskog stisnutog mulom i lukobranom završava moje landranje obalom pod Ćićarijom. Jer ulica što se od kupališta vijugajući kroz ovovjekovne Ićice uspinje brdovitim dijelom Liburnije do ruralnih Poljana 200 metara nad morem nastavlja preko Veprinca i Poklona kao cesta i razdjeljuje Ćićariju od Učke.

#

Početkom rujna pulski kamenorezac dovršio je spomen-ploču, a trošak izrade bratski su podijelile općine Lanišće i Lobor. Na onaj kameni zid kraj „bunara“ na kraju Bresta gdje je Kiš započeo „drugu etapu“ uspona na Žbevcu ugradili su je planinari Darko Kalac i Vlado Rojnić uz pomoć mještana predvođenih Mladenom Mikcem. Postavljanje spomen-ploče svesrdno su poduprli Udruga Franjo Horvat Kiš iz Lobora i Kajkavsko spravišće iz Zagreba.

Noć prije otkrivanja spomen-ploče ovim dijelom Ćićarije protutnjala je oluja. Na posljedice nevremena poput srušenih stabala, razbacanih grana,

⁴⁰ *More, antologijska pjesma Josipa Pupačića (1928. – 1971.) tragično poginulog hrvatskog pjesnika.*

gomila lišća, kamenja i blata nailazimo u jutro na pustoj cesti kojom Ivanka, Grga i ja iz Rukavca žurimo na svečano otkrivanje spomen-ploče. Samo da zbog toga ne zapnemo i ne zakasnimo na njezino otkrivanje, mota mi se po glavi negdje na putu što vodi kroz područje bez signala.

Na ploči koju su svečano 17. rujna ove godine zajednički otkrile dvije dame, Roberta Medica i načelnica općine Lobor Ljubica Jembrih, stoji uklesan natpis:

FRANJO HORVAT KIŠ (1876.-1924.)

HRVATSKI KNJIŽEVNIK, PROHODAO JE 1912.

ĆIĆARIJOM, POPEO SE NA ŽBEVNICU

I SVE OPISAO U KNJIZI „ISTARSKI PUTI“.

U 110. OBLJETNICI POSTAVILI

ŠTOVATELJI IZ ISTRE I RODNOGA LOBORA

Usprkos tmurnom, hladnom i kišnom danu na svečanosti otkrivanja okupilo se gotovo stotinjak gostiju. Uz one s Ćićarije pristigli su i gosti iz Lobora, Pule, Zagreba i Zeline. Mještani Bresta pripremili su za svoje goste niz domaćih ćićarijskih specijaliteta, a veselica u zgradi nekadašnje škole potrajala je do duboko u noć.

Ivanka i Radek; riječ dvije o Horvatovim putima po Ćićariji

Ljubica Jembrih i Roberta Medica na otkrivanju spomen ploče Franji Horvatu Kišu

#

Zima je odavno stigla na Ćićariju. Iako blaga, stare kamene zidove nekadašnjeg *skadnja* sve je teže zagrijati. Vrijeme je za povratak u komfor mojeg drugog doma. No, teško mi se rastati od Ćićarije kojoj svakodnevno čeznutljivo gledam obronke.

Kako sam si na Žbevnici obećao da ću se Ćićariji iznova vraćati sve dok mi to motorika bude dopuštala jer je onaj moj popis željenih odredišta dug, a Ćićarijski vrhovi, doline i sela nisu „onkraj svijeta“, već su mi tu na dohvat ruke, odlučim da se još jednom ovu zimu, dok još vrijeme dozvoljava, uputim do nje. Jer iako spadam u *klasu optimist*, ponekad se za hladnih večeri znam zapitati hoću li s obzirom na bolest sljedeće proljeće to moći realizirati.

U predahu između dva snježna naleta koji su zabijelili tek najviše vrhove Ćićarije i Učke stigle su u Rukavac Valentina i Irina na još jedno landranje Ćićarijom u sjećanje na ono Kiševo.

Kamo ovaj put?

Kako onomad na povratku sa Žbevnice nismo usput skrenuli u Brgudac jer se sunce već bilo dobrano približilo zapadnom obzoru, odlučimo, mada ni Kiša put nije tamo nanio, do Brgudca. Landrati Ćićarijom makar samo zbog sjećanja na Kiša, a ne navratiti u Brgudac, ostavilo bi ovo putopisanje nedovršenim. Naime, Brgudac je trideset godina poslije Kiševa putovanja imao jednu od važnijih uloga u događajima koji su bili uzrok i posljedica drugačijem epilogu (u Kiševo vrijeme tako priželjkivanom, ali tada neostvarivom) od onog kojim završava dio Kiševe priče o Istri koji govori o sudbini hrvatskog puka u Istri, pa će posjet Brgudcu biti svojevrsan postskriptum njegovu putopisu.

Doći u Brgudac, koji je jedan od ulaza u Park prirode Učka i polazna točaka planinarskog puta za Korita (gorski izvor i pojilište, biser Ćićarije), a ne i uspeti se tamo, kao i do Brajkovog vrha, kamo se s Grgom, usprkos silnom htijenju ne bih odvažio uputiti sam, bilo bi neoprostivo. No, srećom, nas dvojica nismo sami i zato ću vidjeti i Korita na kojima još nisam bio.

Brgudac je na kraju vijugave cestice, odvojka dobro mi znane (od uspona na Žbevcu) županijske ceste kojom se iz Lupoglava Ćićarijom uspinje put Semića i Lanišća. Smješten u uskoj dolini između srednjeg i južnog grebena u srcu Ćićarije, u Parku prirode Učka, 747 metra nad morem, najviše je stalno naseljeno mjesto Istarske županije. Ime mu se prvi put u pisanim ispravama spominje 1420. godine i kroz povijest je dijelio sudbinu svih ćićarijskih naselja, i zlu i dobru. Od vremena Histra ili možda Liburna i Rimljana, preko vlasti goričkih grofova, Istarskim razvodom dolaska na vlast Mletaka i upada Turaka, do opustošenja za vrijeme Uskočkog rata i posljedica pada Mletačke Republike...

U vrijeme popisa stanovništva dvije godine prije Kiševa landranja Ćićarijom Brgudac je nastanjivao 501 stanovnik u sto četiri domaćinstva. Veliko selo za ćićarijske prilike(!) – četvrto po veličini na području Buzeta. Najveće je tada bilo selo Sv. Martin sa 698 žitelja, grad Buzet brojio ih je 516, a Lanišće 650. A bio je i bogato selo! Hranili su Brgudanci u ono doba 3000 grla stoke i proizvodili drveni ugljen.

Sve to, kao i podatak da je kao simbol antifašističke borbe naroda Istre zaštićeno spomen-selo u kojem čak deset spomen-ploča i obilježja podsjeća na borbu Istrana za slobodu i pravo na samoopredjeljenje, putnik namjernik saznat će već pri ulazu u Brgudac, na parkiralištu obaveznom za one u prolazu poput nas. Kao središte partizanskog otpora Brgudac je teško

stradao u velikoj ofenzivi Wermachta na Čićariju krajem travnja i početkom svibnja 1944. godine. Tada je ubijeno pedeset četvero seljana, mahom žena i djece, što u tijeku samog napada, a što streljano nakon što je selo osvojeno i gotovo sve kuće spaljene.

I dok iz auta izvlačimo opremu, naiđe nekoliko planinara koji se vraćaju s Korita. Nakon izmijenjenih pozdrava i utisaka gledajući znatiželjno mladost i starost udijele nam savjet: „*Popnite se Konjskom stazom!*“ Iz obzira prema meni, pretpostavljam, nisu naglasili kako je taj put lakši.

Prošlo je deset godina od kada sam bio u Brgudcu i čuo onu mudru i aktualnu *besedu* o Čićariji i sada sa znatiželjom očekujem vidjeti što se je od onda ovdje promijenilo. Vrt u kojem je tada kopala autorica *besede* već spreman čeka sjetvu. Iza njega prve kuće. One s lijeve strane stisnute na jedva zametnoj padini u središtu su sela. Na prvoj uz put u jeku su građevinski radovi. Tako je bilo, sjećam se, i onda, samo nekoliko kuća dalje. S desne strane prema dolini nešto je raštrkanih kuća. Mnogo je novih krovova, škura i portuna na starim kućama. Jedne su stalno useljene, druge preuređene u kuće za odmor onima što se vikendom i praznicima vraćaju na djedovinu, treće su apartmani za iznajmljivanje, a preostale su još ruševne, mahom, s tragovima iz memorije sela nikad izbrisanog stradanja, čekaju novo ruho. Dvije, zasad preuređene u apartmane, nose ekspresivna poetična imena, očito brižno odabrana jer sugestivno upućuju na čićarijski krajobraz. Pored jedne s četiri zvjezdice *Vrhi Čićarije* smo prošli. No druga *Spod Korit* nam je promaknula. Dobar su znak – vjetar u leđa i Brgudcu i Čićariji.

Grga koji trčkara zajedno s Irinom čas ispred, čas iza mene dok Valentina traži motive za fotografije, uzburili su nekoliko domaćih pasa. Još jedan znak da selo živi novim starim životom koji je u životnost sela donijelo danas 23 stalna stanovnika, mahom doseljena zadnjih godina. Okupljeni su u Udruzi Babucera čiji je cilj očuvanje, zaštita, razvoj i revitalizacija Brgundca. Udruga je ime dobila po mitskom biću s tijelom zmije i glavom medvjeda kojim su na Čićariji plašili djecu. A one 2016. godine u Brgudcu je stalno živjelo svega petero starica i staraca.

Prolazimo pokraj zgrade stare škole sagrađene u 19. stoljeću u kojoj je danas spomen-dom prvom partijskom zasjedanju za Istru i muzej NOB-a. U njoj je 1943. godine započela nastava na materinjskom jeziku, prva nakon što su talijanski fašisti zabranili hrvatske škole. Do nje je vodosprema i spomenikom obilježeno mjesto gdje su strijeljani mještani. Čitamo njihova

imena uklesana u ploču s tugom u duši i neizrečenim pitanjem *Zašto?*
U ime čega?

Na drugom smo kraju Brgudca. Dobro održavana šumska vlaka što vodi rubom šume kojom ćemo po ravnom još otprilike kilometar. Prođemo pored početka Kozje staze koja je odmah krenula strmovito put Korita. Zastanemo. Trenutak dvoumimo, mami nas. No odlučili smo da ipak idemo Konjskom, a Kozjom ćemo natrag.

Još malo hodamo po ravnom, a onda nas markacija uputi uzbrdo kroz gustu šumu zimski ogoljelog graba i hrasta i pokoje vazdazelene smreke.

Nakon neka *tri kvarta od ure* uspinjanja, ponegdje zahtjevnijeg, izbijamo na neveliki, blago nakošeni planinski proplanak s ostacima snijega. Na suprotnoj strani proplanka ustobočio se Brajkov vrh – gola kamena stijena s vrhom 1092 metra nad morem iz koje izvire planinska voda. S lijeva i desna bijelu stijenu uokvirila je crnogorica što već ionako impresivnoj slici daje dodatnu čaroliju. Voda iz izvora prelijeva se preko 10 drvenih korita poredanih u nizu do mlake na kraju livade. Sušna jesen i zima ostavili su zadnja korita i mlaku bez vode uskrativši nam tako potpuni doživljaj ovog bisera Ćićarije. No zadivljujući pogled na nedaleki Veli Planik i neke od vrhova Ćićarije donekle su nam nadoknadili uskraćeno.

Na vrh stijene vodi Borisova staza. Tu iz podnožja djeluje mi strašno zahtjevna pa nesmotreno odustanem od penjanja (nesmotreno jer mi je poslije bilo žao) te Valentina ode u „osvajanje vrha“ sama. Dok smo ju čekali, Irina, Grga i ja sklonili smo se od bure u šumu pod livadom gdje je 1010 metara nad morem planinarska kuća. „*Uspon je zahtjevan – ponegdje si treba pomoći rukama, ali kratak, a pogled s vrha na Ćićariju i Učku je nezaboravan*“, izvještava ozarena Valentina po povratku.

Natrag idemo Kozjom stazom. I ona vodi kroz bjelogoričnu šumu u početku spusta rjeđu, a onda kako visina opada, sve gušću. Staza je, čini mi se, sve strmija i sve više nalik kakvoj skalinadi kojoj su skale neugodno visoke. Pred kraj spusta otežale mi noge popuštaju, ali ne dam se. Pomažem si rukama. Osjećam umor. Ma, što samo umor! Osjećam i zadovoljstvo! S puno ponosa dočekam onaj ravni dio puta koji simbolično označava kraj moga landranja Ćićarijom u spomen na Kiša.

Korita i Brajkov vrh

P.S.

„Gdjeđje će se osjetiti i po koja praznina. Tomu nije svagdje autor kriv; nije niti Istra; kriv je slučaj. Tko ne vjeruje u slučaj, neka se baci na autora. On se slučajno otputio u Istru, slučajno je zapisao viđeno i doživljeno, kao što je skroz slučajno na ovom svijetu.“ (Franjo Horvat Kiš u predgovoru Istarskim putima)

Razmišljajući o tim Kiševim riječima ne mogu a ne zapitati se je li slučaj „kriv“ što je Kiševa topla priča o Istri dobila još jedan, drugačiji završetak – *happy end* i to upravo na mjestu gdje je započeta – na Čićariji?! Jer uspevši se na Žbevcu, ostvario sam postavljen cilj, a otkrivanje spomen-ploče ispunilo je moju potajnu želju, i to puno ranije nego sam to očekivao. Zbog jednog i drugog obuzet sam i ponosom i radošću, ali i pomalo sjetom.

A onda, kako to inače u životu biva, jedno promišljanje vodi drugom. Za dvije godine od danas bit će 110. godišnjica drugog Kiševa putovanja Istrom. Bilo bi ju vrijedno obilježiti postavljanjem spomen-ploče tamo gdje su Kiševi Istarski puti završili – u Medulinu. U spomen i Kišu i don Luki Kircu, medulinskom župniku, istarskom domoljubu i narodnom zastupniku u Istarskom saboru (iz vremena K.u.K monarhije) koji je Kiša zadnjih dana landranja primio na konak u župni dvor. O boravku u Medulinu Kiš je, po meni, napisao najdomoljubniji dio putopisa.

Riječ-dvije na kraju putopisanja

Riječ po riječ, stranica po stranica i, eto, stigismo do kraja putovanja djelićem prošlosti i sadašnjosti svetoivanjskog kraja, Lobora i Ćićarije, inspiriranog landranjem Ćićarijom u sjećanje na Kiševo putovanje. Jesam li pritom riječima i slikom uspio dočarati ponešto od onog što smatram da ih povezuje? Ako i nisam, da parafraziram Kiša, nisu za to krivi ni svetoivanjski kraj, ni Lobar, ni Ćićarija, već sam autor.

Iako su Kiševi Istarski puti „*sve drugo, i puno više, no turistički bedeker po već ustaljenim i poznatim lokacijama*“ (Miroslav Šicel), nisam bježao od toga da moje putopisanje nalikuje i kakvom vodiču ovovjekovnim homo viatorima. Uostalom, nije li ipak svaki putopis na ovaj ili onaj način i turistički vodič po kraju kojim je putopisac putovao?

Mnogo je onih kojima, poradi različitih razloga, trebam zahvaliti. Nakladniku Pučkom otvorenom učilištu Sveti Ivan Zelina i ravnateljici Vesni Bičak Dananić. Za to što je putopis tiskan zaslužni su također urednik Marijan Grakalić, lektorica Marina Žilavec i grafički urednik Zoran Osrečak. Hvala im. Zahvaljujem i Valentini Ciganić koja me vodila po nekim, meni do tada nepoznatim, putima svetoivanjskog kraja, a posebno zbog njezine bezrezervne spremnosti da me u dva navrata prati na planinarenju Ćićarijom. Valentina se, usto, pobrinula i za dojmljive fotografije s tih landranja.

Bez sudjelovanja Valentine u usponu na Korita te nje i Dorice Šprem u usponu na Žbevcu priča o Ćićariji ne bi bila ispričana jer se u tu avanturu sam s Grgom ne bih upustio. Ne bih tada susreo ni Vladu Rojnića

i moj bi naum o postavljanju spomen-ploče, vjerojatno, ostao neostvaren. Za postavljanje i otkrivanje spomen-ploče, osim Vladi, zahvaljujem i dvjema damama, Ljubici Jembrih i Roberti Medici, kao i ostalima koji su tome pridonijeli: Istarskom planinarskom savezu i njegovom predsjedniku Goranu Šepiću, planinaru Darku Kalcu, kamenoklesarskom obrtu Marka Percana, udruzi Franjo Horvat Kiš, Kajkavskom spravišću, časopisu Kaj, Glasu Istre i novinarki Gordani Čalić Šverko. Hvala i mještanima Bresta na gostoprimstvu kao i svima koji su tog kišnog dana stigli iz Pule, Hrvatskog zagorja, Prigorja pa i Slovenije kako bi iskazali poštovanje domoljubu i putopiscu koji je napisao zacijelo jedan od najljepših putopisa o Istri – meni tako dragoj.

Hvala Nadi Žiljak na likovnom rješenju naslovnice, Eni Šebalj na dobrodošlim sugestijama vezanim za putositnice iz Rukavca i Igoru Zrinskom iz Muzeja Sveti Ivan Zelina na onima u priči o landranju svetoivanjskim krajem. Hvala Martinu Marečiću na „nebeskim“ fotografijama panorame svetoivanjskog Placa, a profesoru Krešimiru Filipcu s Filozofskog fakulteta i Maji Bunčić iz Arheološkog muzeja na ustupljenim fotografijama iz kataloga Lobar – ranosrednjovjekovno središte moći.

Riječ urednika

Negdje u dnu ove knjige, nalazi se njezino srce. Ono kuca onim rimom kojim nas pisac Radovan Brlečić Radek uvodi u svijet Prigorja, Zagorja i Ćićarije, na mjesta gdje su povijest i narod zauvijek isprepleteni i po naravi, sudbini i jeziku. Značajan je to doprinos hrvatskoj putopisnoj književnosti ponajprije zbog njegovih gotovo erudicijskih nastojanja da se naši krajevi prikažu na upućen ali istodobno i jednostavan, svakome blizak način. Pisac se tu otkriva ne samo kao znalac narodnog života i povijesti, već i kao čovjek koji je ponajprije duboko vezan za vlastiti zavičaj. Brlečić je radoznao i ambiciozan po svom osobnom habitusu, tako da se ne radi samo o esejima koji bi dokumentirali duhovni krajolik Prigorja, Hrvatskog Zagorja i Ćićarije, već mu također i pripali kao nezaobilazni dio njihove duhovne baštine. Upravo u činjenici da je kroz ovo štivo moguće veoma neposredno doživjeti esenciju predjela o kojima se svjedoči, moguće ga je promatrati i kao jedno duhovno putovanje. Ono je podjednako stvarno koliko je i maštovito, sentimentalno iako sadrži u isto vrijeme i snažan istraživački duh. Čudo otkrivanja vlastitog zavičaja tako ovdje blista u svojoj jedinstvenosti jer ništa tu nije izmišljeno ili fantastično, iako na prvu zvuči možda i nestvarno ipak je posve pravo i naše, sačuvano u materijalnoj i duhovnoj baštini Hrvatskog naroda.

Vežući se za naše drage krajeve, Prigorje, Zagorje i Ćićariju, Brlečić manirom pasioniranih zaljubljenika opisuje, pronalazi i ističe važne činjenice i detalje važne svakome koji te krajeve želi ne samo upoznati već i razumjeti. Ne traži se pri tome neka skrivena i velika priča naše povijesti i sudbine, već se na temelju malih, često očiglednih stvari, naslućuje i opisuje

što su to ustvari značajne i važne stvari tih krajeva i njihovih ljudi. Od jezika i povijesti, svetišta, putova, crkava, burgova, kula i kurija, pa do životnih prilika i ljudskih priča, sve je tu prisutno i živo, kao da se nikada neće i ne može oprostiti od nas i onog što, kako i zašto jesmo.

Marijan Grakalić

Sadržaj

Proslov	5
Priča prva	
<i>Povijesne i ine putositnice iz Zelinskog prigorja</i>	
PO SVETOIVANJSKOM KRAJU	
<i>o ljudima, događanjima i krajobrazu</i>	11
Priča druga	
<i>Putopisnice, povijesne i ine putositnice iz Zagorja</i>	
LOBOR, PET CIRKVI, A JEN JE BREG	
<i>o uspomenama, prošlosti i sadašnjosti</i>	59
Priča treća	
<i>Putopisnice, povijesne i ine putositnice iz Istre</i>	
PO ČIĆARIJI TRAGOM FRANJE HORVATA KIŠA	
<i>landranje Čićarijom u spomen na 110. godišnjicu prvog putovanja</i>	
<i>u Istru Franje Horvata Kiša</i>	85
Riječ-dvije na kraju putopisanja	147
Riječ urednika	149

ISBN 978-953-8470-06-6

9 789538 470066